

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 343.242

ДМИТРИШИНА ТЕТЯНА ІВАНІВНА

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ У СУЧАСНИХ
УМОВАХ**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право
подається на здобуття вченого ступеню
кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(Дмитришина Т.І.)

Науковий керівник:
ТУЛЯКОВ Вячеслав Олексійович
доктор юридичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім у сучасних умовах. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018.

Дисертація є одним із перших спеціальних комплексних досліджень теоретико-методологічних та змістовних основ призначення кримінального покарання неповнолітнім у сучасних умовах гуманізації кримінальної політики.

Визначено мету призначення покарання та інших кримінально-правових заходів неповнолітнім як самостійним суб'єктам кримінальних правовідносин. Досліджено генезу міжнародно-правових актів щодо особливостей призначення покарання неповнолітнім. З'ясовано особливості призначення кримінального покарання неповнолітнім за законодавством окремих зарубіжних країн. Неповнолітні як суб'єкти кримінально-правових відносин мають право на помилку. Це стосується обізнаності у суспільній небезпеці та/або протиправності діяння. У випадку встановлення фактів помилки повинно бути вирішено питання про непритягнення особи до кримінальної відповідальності із застосуванням ч.2. ст.11 КК України або за відсутності вини. Саме цьому ми повинні казати про особливості відповідальності, пов'язані із специфічним статусом неповнолітніх.

Спроба знайдення кращого способу протидії злочинності неповнолітніх за даними ПАРЕ є складним завданням для урядів усіх країн, оскільки вони повинні знайти правильний баланс між захистом суспільства і найкращих інтересів неповнолітньої особи, яка розвивається, навчається та залишається відкритою до позитивної соціалізації. Проте, радикальний тиск на політиків,

щоб «зайняти жорстку позицію щодо злочинності», призводить до більш суворої реакції щодо дітей-правопорушників.

Отже, розвиток сучасних міжнародних стандартів свідчить про те, що основою державної стратегії кримінально-правової протидії правопорушенням неповнолітніх повинна стати дружня дітям система ювенальної юстиції (Child Friendly Juvenile Justice). Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних та некримінальних санкцій (попередження, догана, реституція та компенсація). Покарання, пов'язані з примусовою працею та/або позбавленням волі, згідно з міжнародно визнаним принципом мінімального втручання, мають реально бути визначені як крайня міра у системі кримінально-правових заходів.

Досліджено загальні, спеціальні та особливі обставини, які враховуються судом при призначенні покарання неповнолітнім за законодавством України. Охарактеризовано основні напрямки розвитку інституту призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині та судовій практиці. З урахуванням особливостей класифікації правил призначення покарання неповнолітнім на загальні (статті 65-67 КК України), спеціальні (статті 68-71 КК України) та особливі (ст.103 КК України), виділено певні обставини, з'ясування яких є обов'язковим для рішення питання про призначення покарання неповнолітньому. Вони стосуються відсутності чи існування систематичної кримінальної чи антисоціальної активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції та реабілітації без застосування примусових заходів кримінально-правового впливу з урахуванням культурних та інших факторів середовища, в якому проживає неповнолітній правопорушник.

Основи індивідуалізації покарання неповнолітніх є системою законодавчо закріплених прийомів та способів, принципів, правил та положень застосування карних приписів щодо особи, яка скоїла кримінальне правопорушення. Ці

прийоми та способи призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Вони визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги.

Тому основи призначення покарання неповнолітнім не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання основ призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів індивідуалізації покарання, досягнення принципу соціальної справедливості, гуманізації відповідальності.

Таким чином, в дисертації запропоновано нормативні передумови реорганізації системи правил призначення покарання неповнолітнім, які стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності, у зв'язку з чим запропоновано нову редакцію окремих положень ст.ст.97-103 КК України; наведено перелік правил призначення покарання та відповідальності неповнолітніх, які стосуються: права на гідне поводження; права на притягнення до відповідальності у менших обсягах, ніж дорослі; права на реабілітацію та ресоціалізацію, на обмеження рецидиву; визначено обов'язок першочергового застосування примусових заходів виховного характеру перед іншими засобами кримінально-правового впливу на неповнолітнього; уточнено правила використання спеціальних засад призначення покарання неповнолітнім з установленням обмеження застосування позбавлення волі; запропоновано внести зміни до КК України в частині встановлення правил призначення покарання неповнолітнім, які стосуються активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції та реабілітації з урахуванням культурних факторів середовища, в якому проживає правопорушник та його минулого кримінального досвіду;

з'ясовано, що примусові заходи виховного характеру мають певні переваги перед покаранням, оскільки спрямовані на досягнення цілей запобігання злочинам, виправлення та ресоціалізацію неповнолітніх, як правило, без ізоляції останніх від суспільства; аргументовано необхідність внесення змін до порядку призначення покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, оскільки існуючий порядок до втілення системи досудової пробації не дозволяв достатньою мірою врахувати психологічні й соціальні особливості неповнолітніх та індивідуалізувати покарання; надано характеристику неповнолітніх як спеціальних потерпілих від злочинів, які потребують окремих заходів реагування і реабілітації та врахування власної позиції у процесі призначення покарання; запропоновано необхідність формування багатокільової системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх, складовими якої є заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації; охарактеризовано змістовно-сміслові особливості суб'єктних характеристик неповнолітніх, членів їхньої родини як учасників кримінальних правовідносин, які слід враховувати при призначенні покарання.

З урахуванням сучасного досвіду індивідуалізації покарання в роботі розглянуто питання щодо врахування при призначенні та індивідуалізації покарання неповнолітнім мети поліпшення загальної соціальної компетентності, подальшого загального та професійного навчання і формування морально-психологічної стійкості, розвитку життєвих навичок, нейтралізації неадаптивної поведінки, підвищення рівня забезпечення соціальної та професійної інтеграції за участю сім'ї та соціального оточення неповнолітнього, надано пропозиції щодо важливості врахування процесів реабілітації неповнолітніх правопорушників, необхідності усілякої підтримки і зміцнення сімейних відносин, урахування особливостей соціального забезпечення неповнолітнього, захисту жертв і соціальної спільноти для призначення покарання та застосування найменш обмежувальних санкцій.

Запропоновано також внесення змін до низки статей КК України з метою вдосконалення призначення покарання неповнолітнім, обмеження застосування покарання у вигляді позбавлення волі та пріоритету застосування примусових заходів виховного характеру; виховання та інтеграції особистості неповнолітнього у суспільство. Зокрема, пропонується внести наступні зміни до КК України:

1. Доповнити КК України статтею 73¹ наступного змісту:

«Стаття 73¹. Заміна покарань

1. Якщо за скоєння злочину статтею (санкцією статті) Особливої частини цього Кодексу передбачено покарання, яке не може бути призначеним чи виконаним, особі судом призначається інший вид покарання чи призначене покарання замінюється іншим. 2. При заміні покарання суд керується правилами, встановленими статтею 72 цього Кодексу. 3. Додаткове покарання у випадку неможливості призначення чи виконання не підлягає заміні та не застосовується»;

2. Доповнити КК України статтею 97¹ наступного змісту:

«Стаття 97.¹ Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

1. Заходи кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбачені цим розділом, повинні відповідати віку та соціальній зрілості неповнолітніх, сприяти вихованню та соціальній інтеграції неповнолітніх правопорушників в суспільство, обмеженню рецидиву правопорушень неповнолітніх.

2. Положення цього розділу застосовуються до осіб, які до часу вчинення злочину не досягли вісімнадцяти років.

3. У випадку скоєння злочину особою у віці з чотирнадцяти до вісімнадцяти років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку або розміру найбільш м'якого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

4. У виключних випадках суд, враховуючи ступінь тяжкості діяння, мотиви та інші обставини справи, характеристики соціальної зрілості особи, має право застосувати положення цього Розділу до осіб, які після часу вчинення злочину не досягли двадцяти одного року»;

3. Перше речення статті 97 КК України викласти в наступній редакції: «Неповнолітнього, який вперше вчинив умисний злочин невеликої або середньої тяжкості, або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності ...» далі за текстом;

4. Статтю 98 КК України викласти в наступній редакції:

«Стаття 98. Види покарань

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк;

5. Частини другу і третю ст. 102 КК України викласти у наступній редакції:

«2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вчинив замах на злочин чи вперше вчинив злочин невеликої чи середньої тяжкості.

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості - на строк не більше одного року;

2) за вчинений повторно злочин середньої тяжкості - на строк не більше чотирьох років».

6. Найменування та частину першу статті 103 КК України викласти в наступній редакції:

«Стаття 103. Призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому

1. При призначенні покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 цього

Кодексу, враховує історію правопорушень, умови життя і виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні якості особи, інформацію про вживання психотропних речовин або інші залежності особи, мотиви скоєного злочину, вплив дорослих та інші особливості скоєння злочину, відшкодування шкоди особі, потерпілій від злочину».

Вважаючи за необхідне подальше формування багатокільовної системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх за умов ширшого застосування пробаційних механізмів, бажано б було у майбутньому відокремити у законі заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації. Це дозволить перейти до назви розділу XV Загальної частини КК у сенсі особливостей *відповідальності та покарання* неповнолітніх. Серед конкретних додаткових заходів безпеки пропонується розглянути можливості застосування обмеження чи позбавлення права користування електронними заходами зв'язку, обмеження спілкування у соціальних мережах, щодо осіб, винних у злочинах, що пов'язані із посяганням на інформаційну безпеку та комп'ютерних злочинах.

Ключові слова: неповнолітні, злочинність неповнолітніх, кримінальна відповідальність неповнолітніх, покарання неповнолітніх, призначення покарання неповнолітнім, принципи призначення покарання неповнолітнім, гуманізація призначення покарання неповнолітнім.

Список публікацій за темою дисертації:

1. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: деякі концептуальні положення [Текст] /Т.І. Дмитришина //Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 47. – С. 191-193.

2. Дмитришина Т.І. Категорія кримінального проступку в кримінальній доктрині [Текст] /Т.І. Дмитришина, В.О. Туляков, Г.П. Пімонов //Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві /за заг. ред. В.О. Тулякова. – Одеса: Юридична література, 2012. – С.38-43.

3. Дмитришина Т.І. Шляхи гуманізації кримінальної політики України відносно неповнолітніх [Текст] /Т.І. Дмитришина //Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 51. – С. 383-388.

4. Дмитришина Т.І. Тенденції індивідуалізації покарання неповнолітніх у країнах Західної Європи [електронний ресурс] /Т.І. Дмитришина //Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2015. – №4 – С. 320-322.

5. Dmytryshina T.I. Juvenile sentencing options [Текст] //«Legea si Viata» (Закон и Жизнь). – 2015. – №6. – Р. 122-126.

6. Дмитришина Т.І. Основи призначення покарання неповнолітнім: концептуальний аналіз [Текст] /Т.І. Дмитришина //Право і суспільство. – 2015. – №6. – Ч.2. – С. 148-152.

7. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: питання вдосконалення кримінального законодавства. [Текст] /Дмитришина Т.І. //Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції – 2017. – №2. - С.101-105

8. Дмитришина Т.І. Неповнолітні як суб'єкти кримінальних правовідносин [Текст] /Дмитришина Т.І. //Людина і закон: публічно-правовий вимір: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «VII Прибузькі юрид. читання» (Миколаїв, 24-25 листопада 2011 р.). – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 173-174.

9. Дмитришина Т.І. Актуальні питання заходів кримінально-правового впливу на осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності [Текст] /Дмитришина Т.І. //Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 року /відп. ред. д-р юрид. наук, проф., академік С.В. Ківалов. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С.90-92.

10. Дмитришина Т.І. Індивідуалізація покарання неповнолітнім як засіб профілактики злочинів [Текст] /Дмитришина Т.І. //Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини: матеріали Міжнар. наук.-практ.

конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 червня 2014 р.). – 2014. – С. 350-352.

11. Дмитришина Т.І. Деякі концептуальні основи призначення покарання неповнолітнім [електронний ресурс] /Т.І. Дмитришина //Матеріали Всеукраїнської Інтернет-конференції: «Новітні тенденції законотворчості у сфері кримінального права» (м. Одеса, 20 квітня 2015 року)– режим доступу: http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=816&Itemid=349&lang=ru.

SUMMARY

Dmitrishyna T.I. Juvenile sentencing at modern consequences. - On the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law (Doctor of Philosophy) in specialty 12.00.08 - Criminal Law and Criminology; criminal enforcement law. - National University "Odessa Law Academy", Odessa, 2018.

The dissertation is one of the first special complex studies of theoretical and methodological and substantive backgrounds for the criminal punishment of juveniles in the current conditions of humanization of criminal policy.

The purpose of the appointment of punishment and other criminal measures for minors as independent subjects of criminal legal relations is determined.

The genesis of international legal acts on the peculiarities of sentencing to minors is researched. The peculiarities of the criminal punishment of juveniles according to the legislation of certain foreign countries are revealed. Minors as subjects of criminal-legal relations have the right to mistake. This concerns awareness of the public danger and /or the wrongful act. In the case of establishing the facts of the error, the issue of not bringing a person to criminal liability with the application of Part 2 should be resolved. Article 11 of the Criminal Code of Ukraine or in the absence of guilt. That is precisely what we must say about the specifics of responsibility associated with the specific status of minors.

An attempt to find a better way of counteracting juvenile delinquency by the PACE is a difficult task for the governments of all countries, since they have to find the right balance between the protection of society and the best interests of a minor who develops, studies and remains open to positive socialization. However, radical pressure on politicians to "take a tough stance on crime" leads to a more rigorous response to child offenders.

Consequently, the development of modern international standards suggests that the Child-friendly juvenile justice system should be the basis of the state strategy for criminalizing juvenile delinquency. This system is oriented towards the use of alternative and non-criminal sanctions (prevention, reprimand, restitution and compensation). Punishments involving forced labor and /or imprisonment, in accordance with the internationally recognized principle of minimum interference, must really be defined as an extreme measure in the criminal justice system.

The general, special and special circumstances which are taken into account by the court when sentencing a juvenile under the legislation of Ukraine are investigated. The main directions of development of the institute of sentencing juvenile in Ukrainian legal doctrine and judicial practice are described. Taking into account the specifics of the classification of the rules of imposing punishment on minors on general (Articles 65-67 of the Criminal Code of Ukraine), special (Articles 68-71 of the Criminal Code of Ukraine) and special (Article 103 of the Criminal Code of Ukraine), certain circumstances, the clarification of which is obligatory to decide on the issue of sentencing a minor. They relate to the absence or existence of the systematic criminal or anti-social activity of the offender, the causes and conditions of the offense, the mental state of the person at the time of the commission of the offense, the possibilities and conditions for restitution and rehabilitation without the use of coercive measures of criminal law taking into account cultural and other environmental factors, in which minor offender lives.

Fundamentals of the individualization of juvenile delinquency are a system of legally established methods and methods, principles, rules and regulations for the

application of penal provisions for a person who has committed a criminal offense. These methods and methods of imposing punishment can be considered as a concentrated form of legislative consolidation of the principles of punishment in criminal law. They determine not only the legal possibility of court action in imposing a sentence, but also impose on the court the obligation to take into account the relevant requirements.

Therefore, the basis for the imposition of punishment for minors not only establish certain basic provisions, but also the implementation of them in general, oblige the court to take them into account. The adherence to the fundamentals of punishment is an indispensable condition for the implementation of the principles of individualization of punishment, the achievement of the principle of social justice, and the humanization of responsibility.

Thus, in the dissertation: the normative preconditions of reorganization of the system of rules of imposing sentences for minors, which are related to the definition of criteria of minimal punitive influence and proportionality, are proposed, in connection with which a new version of separate provisions of Art. 97-103 of the Criminal Code of Ukraine are proposed; a list of rules for sentencing and juvenile liability related to: the right to decent treatment is given; the right to prosecute in smaller volumes than adults; rights to rehabilitation and re-socialization, to restrict relapse; duty of the primary application of compulsory measures of educational nature to other means of criminal legal influence on a minor are determined.

It is proposed to amend the Criminal Code of Ukraine in relation to the establishment of rules for the sentencing of juveniles concerning the activity of the offender, the causes and conditions of the offense, the psychological state of the person at the time of the commission of the offense, the possibilities and conditions for restitution and rehabilitation, taking into account the cultural factors of the environment in which the offender lives and his past criminal experience; the rules on the use of special grounds for imposing punishment on juveniles with the establishment of a restriction on the use of imprisonment are specified.

The scientific provision that compulsory educational measures have certain advantages over punishment, since they are aimed at achieving the goals of preventing crimes, correction and re-socialization of minors, as a rule, without isolating the latter from society was improved. The idea of making changes to the order of imposing punishments that can be applied to juveniles, since the existing procedure for the implementation of the system of pre-trial probation did not allow sufficiently to take into account the psychological and social characteristics of minors and to individualize the punishment.

Characteristics of minors as special victims of crimes requiring separate response and rehabilitation measures and taking into account their own position in the process of sentencing and suggestions on the necessity of forming a multi-system criminal legal response to juvenile delinquency, the components of which are social protection measures, security measures, measures of restitution and compensation were added in dissertation. Content-semantic features of the subjective characteristics of minors, members of their family as participants in criminal legal relations, which should be taken into account when appointing a sentence got further development.

It is also stressed on the necessity of provision on the goal of improving general social competence, further general and vocational training and formation of moral and psychological stability, development of life skills, neutralization of non-adaptive behavior, increase of the level of social and professional integration with the participation of the family and social environment that has to be taken into account when appointing and individualizing punishment to minors. The same could be done on taking into account the processes of rehabilitation of juvenile offenders, the need for all kinds of support and strengthening of family relations, taking into account the special features of the social security of the minor, protecting victims and the social community in order to punish and apply the least restrictive sanctions.

Also, amendments to a number of articles of the Criminal Code of Ukraine are proposed in order to improve the imposition of a punishment for minors, the restriction of the use of punishment in the form of deprivation of liberty and the

priority of the use of compulsory measures of educational nature; the upbringing and integration of the personality of the minor into society. In particular, it is proposed to make the following changes to the Criminal Code of Ukraine:

1. To supplement the Criminal Code of Ukraine with Article 73¹ of the following content:

"Article 73¹. Replacement of penalties

1. If for the commission of a crime an article (a sanction of an article) of a special part of this Code provides for a punishment which can not be appointed or executed, the person is assigned a different type of punishment by the court or the sentence is replaced by another. 2. When replacing a sentence, the court shall be guided by the rules established by Article 72 of this Code. 3. Additional punishment in case of impossibility of appointment or performance is not subject to change and is not applicable";

2. To supplement the Criminal Code of Ukraine with Article 97¹ of the following content:

"Article 97.¹ Peculiarities of juvenile criminal liability

1. Measures of criminal liability of minors provided for in this section must be in line with the age and social maturity of minors, promote the education and social integration of juvenile offenders in society, and limit the recidivism of juvenile delinquency.

2. The provisions of this section shall apply to persons who, before the time of the commission of the crime, have not reached the age of eighteen years.

3. In the case of a crime committed by a person aged between fourteen and eighteen, the period or the amount of the punishment may not exceed half the minimum period or the size of the most mild type of punishment provided for by the corresponding sanction of the article (sanction of part of the article) of the Special Part of this Code.

4. In exceptional cases, the court, having regard to the severity of the act, the motives and other circumstances of the case, the characteristics of the social maturity

of a person, has the right to apply the provisions of this Section to persons who, after the time of the commission of the crime, have not reached twenty one years ";

3. The first sentence of Article 97 of the Criminal Code of Ukraine shall be worded as follows: "A minor who first committed a willful or moderate crime or who committed a careless crime may be exempted from criminal liability ..." further by text;

4. Article 98 of the Criminal Code of Ukraine should read as follows:

"Article 98. Types of Penalties

The following basic types of punishment may be applied to juveniles convicted of a crime: 1) a fine; 2) public works; 3) corrective labor; 4) arrest; 5) imprisonment for a certain period;

5. Parts of the second and third Art. 102 KK of Ukraine to read as follows:

«2. Imprisonment may not be imposed on a minor who committed an attempt to commit a crime or first committed a crime of moderate or severe severity.

3. The punishment in the form of deprivation of liberty shall be imposed on a minor:

1) for repeated crimes of minor severity - for a period not exceeding one year;

2) for repeated crimes of average severity - for a term not exceeding four years

".

6. The title and part of the first article of Article 103 of the Criminal Code of Ukraine should be worded as follows:

"Article 103. Appointment of a punishment or other criminal measures to a minor

1. In the appointment of a punishment or other criminal law measures, the juvenile court, in addition to the circumstances envisaged in Articles 65-67 of this Code, shall take into account the history of offenses, the conditions of life and education, the state of health and the level of development, other socio-psychological qualities of the person, information on the use of psychotropic substances or other

dependencies of the person, the motives of the crime, the influence of adults and other features of the commission of a crime, reparation of harm to victim of crime.

Considering that it is necessary to further develop the multi-track system of criminal legal response to juvenile delinquency in the wider use of probation mechanisms, it would be desirable to separate in the future social protection measures, measures of security, measures of restitution and compensation, which will allow to go over to the title of section XV of the General parts of the Criminal Code in the sense of the specifics of responsibility and punishment of minors. Among the specific additional security measures it is proposed to consider the possibilities of using restriction or deprivation of use of electronic communications activities, limiting communication in social networks, on those minors that guilty of crimes related to the attack on information security and computer crimes.

Key words: minors, juvenile delinquency, juvenile criminal responsibility, punishment of minors, minors' sentencing, the principles of imposing punishment on minors, minors' sentencing humanization.

Список публікацій за темою дисертації:

1. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: деякі концептуальні положення [Текст] /Т.І. Дмитришина //Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 47. – С. 191-193.

2. Дмитришина Т.І. Категорія кримінального проступку в кримінальній доктрині [Текст] /Т.І. Дмитришина, В.О. Туляков, Г.П. Пімонов //Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві /за заг. ред. В.О. Тулякова. – Одеса: Юридична література, 2012. – С.38-43.

3. Дмитришина Т.І. Шляхи гуманізації кримінальної політики України відносно неповнолітніх [Текст] /Т.І. Дмитришина //Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 51. – С. 383-388.

4. Дмитришина Т.І. Тенденції індивідуалізації покарання неповнолітніх у країнах Західної Європи [електронний ресурс] /Т.І. Дмитришина //Електронне

наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2015. – №4 – С. 320-322.

5. Dmytryshina T.I. Juvenile sentencing options [Текст] //«Legea si Viata» (Закон и Жизнь). – 2015. – №6. – Р. 122-126.

6. Дмитришина Т.І. Основи призначення покарання неповнолітнім: концептуальний аналіз [Текст] /Т.І. Дмитришина //Право і суспільство. – 2015. – №6. – Ч.2. – С. 148-152.

7 Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: питання вдосконалення кримінального законодавства. [Текст] /Дмитришина Т.І. //Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції – 2017. – №2. - С.101-105

8. Дмитришина Т.І. Неповнолітні як суб'єкти кримінальних правовідносин [Текст] /Дмитришина Т.І. //Людина і закон: публічно-правовий вимір: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «VII Прибузькі юрид. читання» (Миколаїв, 24-25 листопада 2011 р.). – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 173-174.

9. Дмитришина Т.І. Актуальні питання заходів кримінально-правового впливу на осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності [Текст] /Дмитришина Т.І. //Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 року /відп. ред. д-р юрид. наук, проф., академік С.В. Ківалов. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С.90-92.

10. Дмитришина Т.І. Індивідуалізація покарання неповнолітнім як засіб профілактики злочинів [Текст] /Дмитришина Т.І. //Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 червня 2014 р.). – 2014. – С. 350-352.

11. Дмитришина Т.І. Деякі концептуальні основи призначення покарання неповнолітнім [електронний ресурс] /Т.І. Дмитришина //Матеріали Всеукраїнської Інтернет-конференції: «Новітні тенденції законотворчості у

сфері кримінального права» (м. Одеса, 20 квітня 2015 року)– режим доступу:
http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=816&Itemid=349&lang=ru.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
 РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ	12
1.1. Неповнолітній як особливий суб'єкт кримінальних правовідносин ...	12
1.2. Аналіз міжнародних принципів призначення покарання неповнолітнім	38
1.3. Компаративні аспекти призначення покарання неповнолітнім	54
 РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ.....	77
2.1. Мета та загальні принципи призначення покарань, що застосовуються до неповнолітніх.....	77
2.2. Спеціальні та особливі принципи призначення покарання неповнолітнім	130
2.3. Перспективні напрямки розвитку сучасного кримінального законодавства України у сфері призначення покарання та інших кримінально- правових заходів неповнолітнім	142
 ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	161
ДОДАТКИ.....	194

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна кримінальна політика України зорієнтована на посилення протидії тяжким і особливо тяжким злочинам при одночасному пом'якшенні кримінальної відповідальності за злочини невеликої та середньої тяжкості. Демократичні перетворення в Україні зумовили кардинальні зміни деяких принципових положень кримінальної політики. Серед її основоположних ідей стали визнаватися, в першу чергу, гуманізм і лібералізм. Проте, ідеї лібералізації і гуманізації правозастосовної практики у напрямку протидії злочинності повинні бути співвіднесені з сучасними реаліями і тенденціями практики диференціації відповідальності та індивідуального підходу до різних категорій злочинів і злочинців. Насамперед це стосується протидії злочинності неповнолітніх та питань справедливого поводження з останніми.

Проблеми диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання неповнолітніх є завжди актуальними. Відомо, що пенітенціарні установи та практика державного примусу не можуть бути визнані оптимальними засобами виховання неповнолітніх. Поряд з цим якнайменш 5000 неповнолітніх осіб щороку в Україні засуджується за різні злочини. У кримінально-правових доктринах різних країн тривають пошуки оптимальних відповідей на питання про: особливості призначення та межі кримінальної відповідальності для різних вікових груп; вплив особливостей психіки дітей, її патологічних відхилень на призначення покарання; базові та спеціальні критерії обрання окремих видів покарання до неповнолітніх у законодавстві та правозастосовчій практиці; співвідношення призначення покарання із заходами ресторативної юстиції. Окремою проблемою є питання про те, на якому віковому етапі та рівні розвитку інтелекту і волі особа стає суб'єктом кримінально-правових відносин і може нести відповідальність за кримінальне правопорушення.

У вітчизняній кримінально-правовій науці до інституту кримінального покарання, а також проблем його призначення неповнолітнім зверталися багато відомих учених, у числі яких можна назвати З.А. Астемірова, М.М. Бабаєва, Л.В.Багрій-Шахматова, М.І.Бажанова, М.О.Беляєва, В.М.Бурдіна, Г.С.Гаверова, І.М. Гальперіна, Т.І. Голишеву, Т.О. Гончар, В.О. Глушкова, С.І. Дементьєва, В.М. Дрьоміна, Т.А. Денісову, Г.І. Забрянського, А.Ф. Зелинського, І.І. Карпеця, О.В. Козаченко, Г.А. Крігера, Л.Л. Круглікова, Н.Ф. Кузнєцову, Н.С. Лейкіну, В.О. Меркулову, Е.Б. Мельникову, Г.М. Міньковського, В.О. Навроцького, Є.С. Назімко, І.С. Ниючи, Н.А. Орловську, А.Ю. Пахомова, Л.А. Прохорова, Є.Ю. Полянського, О.О. Северина, М.А. Скрябіна, В.М. Стручкова, М.С. Таганцева, Ю.М. Ткачевського, А.П. Тузова, І.Я. Фойніцького, М.Д. Шаргородського, Н.С. Юзікову та ін.

У 2016 році захищено докторську дисертацію Є.С. Назімко «Теоретико-прикладні засади становлення і розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України». – Харків, 2016, у 2017 р., - Н.С. Юзіковою «Злочинність неповнолітніх: закономірності розвитку, теорія та практика запобігання і протидії їй в Україні» - Харків, 2017.

Не дивлячись на значний інтерес українських учених до проблеми призначення покарання неповнолітнім, багато аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо дослідженими або ж носять дискусійний характер, потребують узгодження з міжнародно-правовими актами та сучасною практикою міжнародних судових органів, особливо у сенсі гуманізації покарання та попередження злочинності неповнолітніх (Є.С. Назімко, Н.С.Юзікова).

Таким чином, актуальність теми дисертаційної роботи та її науково-практичне значення зумовлюються необхідністю подальшого дослідження проблеми призначення покарання неповнолітнім, удосконалення чинного кримінального законодавства в цій сфері та практики його застосування.

В умовах реформи діючого кримінального та кримінально-процесуального законодавства виникає необхідність у розробці нових підходів до призначення покарання неповнолітнім з урахуванням світових тенденцій. Наведені у міжнародно-правових документах вимоги стосовно критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності при призначенні покарання неповнолітнім правопорушникам зумовили вибір теми дослідження, її актуальність і науково-практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» «Механізм кримінально-правового впливу в умовах сталого розвитку» на 2011-2015 рр. як складової плану науково-дослідницької роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на тему «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку Української державності та права» (державний реєстраційний номер 0110U000671) на 2011-2015 рр., а також плану науково-дослідної роботи кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» «Стан, тенденції та перспективи розвитку кримінального права у XXI столітті» на 2016-2020 рр. як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розвиток теорії кримінального права щодо призначення покарання неповнолітнім, удосконалення чинного кримінального законодавства України у цій сфері та правозастосовної практики.

Для досягнення цієї мети в дисертації вирішувалися наступні завдання:

визначити мету призначення покарання та інших кримінально-правових заходів неповнолітнім як самостійним суб'єктам кримінальних правовідносин;

дослідити генезу міжнародно-правових актів щодо особливостей призначення покарання неповнолітнім;

з'ясувати особливості призначення кримінального покарання неповнолітнім за законодавством окремих зарубіжних країн;

дослідити загальні, спеціальні та особливі обставини, які враховуються судом при призначенні покарання неповнолітнім за законодавством України;

охарактеризувати основні напрямки розвитку інституту призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині та судовій практиці;

сформулювати теоретично обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України у сфері призначення покарання неповнолітнім.

Об'єктом дослідження є кримінальні правовідносини, що по'язані із призначенням засобів кримінально-правового впливу до неповнолітніх.

Предметом дослідження є концептуальні основи призначення покарання неповнолітнім у сучасних умовах розвитку української юриспруденції.

Методами дослідження є сукупність загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання, які забезпечили об'єктивний аналіз досліджуваного предмета. В основу дисертації покладений діалектичний метод дослідження правових явищ, за допомогою якого визначено характеристики неповнолітніх як особливих суб'єктів кримінально-правових відносин (розділи 1, 2). Метод історичного аналізу застосовано для вивчення розвитку міжнародних принципів щодо призначення покарання неповнолітнім (підрозділ 1.2). Порівняльно-правовий метод використано в процесі порівняння Кримінального кодексу України (далі – КК України) із міжнародно-правовими актами та законодавчими актами окремих зарубіжних країн (підрозділи 1.2, 1.3). Формально-юридичний метод був застосований для виявлення прогалин у чинному кримінальному законодавстві щодо відповідальності та призначення покарання неповнолітнім (підрозділ 2.1). За допомогою системно-структурного методу досліджено формулу та загальні принципи призначення покарання неповнолітнім

(підрозділи 2.1, 2.2). Соціологічні методи (анкетування, аналіз документів і матеріалів, спостереження) було застосовано для аналізу емпіричних даних дослідження (розділ 2). Методику моделювання було використано при розробці пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері призначення покарання неповнолітнім (підрозділ 2.3).

Нормативну базу роботи складають: Конституція України, міжнародно-правові акти, по'язані із поводженням з неповнолітніми правопорушниками, рішення Європейського суду з прав людини, акти чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства України та законодавства окремих зарубіжних країн (Великобританія, Данія, Голландія, ФРН, Франція, США, Ізраїль, Туреччина та ін.).

Емпіричну базу дослідження становлять: зведені дані вибіркового вивчення 122 судових рішень у справах по злочинам неповнолітніх; результати вибіркового анонімного експертного опитування суддів та представників державного обвинувачення у Вінницькій та Одеській областях; узагальнення судової практики, здійснені Верховним Судом України та Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ; показники статистичної звітності МВС України (за 2005–2017 рр.) та Державної судової адміністрації України (за 2005–2017 рр.) щодо злочинів неповнолітніх.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших у вітчизняній науці кримінального права спеціальним комплексним дослідженням теоретико-методологічних основ та змісту інституту призначення кримінального покарання неповнолітнім.

У межах здійсненого дослідження отримано такі результати, які мають наукову новизну:

вперше:

запропоновано нормативні передумови реорганізації системи правил призначення покарання неповнолітнім, які стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності, у зв'язку з чим

запропоновано нову редакцію назви розділу XV та окремих положень ст.ст.97-103 Кримінального кодексу України;

наведено перелік правил призначення покарання та відповідальності неповнолітніх, які стосуються: права на гідне поводження; права на притягнення до відповідальності у менших обсягах, ніж дорослі; права на реабілітацію та ресоціалізацію, на обмеження рецидива;

визначено обов'язок першочергового застосування примусових заходів виховного характеру перед іншими засобами кримінально-правового впливу на неповнолітнього;

уточнено правила використання спеціальних засад призначення покарання неповнолітнім з установленням обмеження застосування позбавлення волі;

запропоновано внести зміни до Кримінального кодексу України в частині встановлення правил призначення покарання неповнолітнім, які стосуються активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції та реабілітації з урахуванням культурних факторів середовища, в якому проживає правопорушник та його минулого кримінального досвіду;

удосконалено:

положення про те, що примусові заходи виховного характеру мають певні переваги перед покаранням, оскільки спрямовані на досягнення цілей запобігання злочинам, виправлення та ресоціалізацію неповнолітніх, як правило, без ізоляції останніх від суспільства;

ідея про необхідність внесення змін до порядку призначення покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, оскільки існуючий порядок до втілення системи досудової пробації не дозволяв достатньою мірою врахувати психологічні й соціальні особливості неповнолітніх та індивідуалізувати покарання;

характеристику неповнолітніх як спеціальних потерпілих від злочинів, які потребують окремих заходів реагування і реабілітації та врахування власної позиції у процесі призначення покарання;

пропозиції щодо необхідності формування багатокільовної системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх, складовими якої є заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації;

дістало подальшого розвитку:

змістовно-сміслові особливості суб'єктних характеристик неповнолітніх, членів їхньої родини як учасників кримінальних правовідносин, які повинно враховувати при призначенні покарання;

положення про врахування при призначенні та індивідуалізації покарання неповнолітнім мети поліпшення загальної соціальної компетентності, подальшого загального та професійного навчання і формування морально-психологічної стійкості, розвитку життєвих навичок, нейтралізації неадаптивної поведінки, підвищення рівня забезпечення соціальної та професійної інтеграції за участю сім'ї та соціального оточення неповнолітнього;

пропозиції щодо важливості врахування процесів реабілітації неповнолітніх правопорушників, необхідності усілякої підтримки і зміцнення сімейних відносин, урахування особливостей соціального забезпечення неповнолітнього, захисту жертв і соціальної спільноти для призначення покарання та застосування найменш обмежувальних санкцій.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертаційному дослідженні теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження теоретичних та практичних проблем кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх з урахуванням реалізації програм ювенальної юстиції;

правотворчій діяльності – при розробці пропозицій щодо подальшого вдосконалення кримінального законодавства України, інших нормативно-правових актів у напрямку реалізації кримінально-правового примусу відносно неповнолітніх правопорушників;

правозастосовній діяльності – для удосконалення діяльності судових та правоохоронних органів у сфері призначення неповнолітнім покарання та інших заходів кримінально-правового впливу;

навчальному процесі – при викладанні нормативної дисципліни «Кримінальне право», спеціальної дисципліни «Призначення покарання», підготовці підручників, методичних матеріалів, навчальних посібників із зазначених дисциплін, а також при підвищенні кваліфікації суддів, адвокатів та прокурорів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, всі результати представленої роботи, сформульовані у ній висновки, положення та рекомендації обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У статті «Категорія кримінального проступку в кримінальній доктрині», опублікованій у співавторстві, особистий внесок здобувача полягає в аналізі правової регламентації малозначності діяння та її співвідношення з категорією «кримінальний проступок». Наукові ідеї та розробки, що належать співавторам, у дисертації не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», а також доповідалися на наукових і науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції ««Людина і закон: публічно-правовий вимір - VII Прибузькі юридичні читання» (Миколаїв, 24-25 листопада 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування», (м. Одеса, 7 лютого 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Про злочини

та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини» (м. Одеса, 13 червня 2014 р.); Всеукраїнській інтернет-конференції «Новітні тенденції законотворчості у кримінальному праві» (м. Одеса, 20 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладені у 11 наукових працях, з яких 5 наукових статей опубліковано у фахових виданнях з юридичних наук, перелік яких затверджено МОН України, 1 науковій статті, опублікованій у зарубіжному періодичному виданні, та 5 тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (342 найменування) та 4 додатків. Загальний обсяг роботи становить 201 сторінку, з яких основний зміст – 160 сторінок.

РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ

1.1. Неповнолітній як особливий суб'єкт кримінальних правовідносин

Правила та принципи призначення покарання неповнолітнім засновані на ідеології розгляду неповнолітнього як «особливого» суб'єкта кримінально-правових відносин, що потребує додаткового висвітлення та послідовного відображення в нормах кримінального права. Це, насамперед, стосується дуалізму положення неповнолітнього правопорушника, який у більшості випадків додатково є потерпілим від жорстокого поводження, втягнення у жебрацтво, пияцтво чи іншу антигромадську діяльність, чи загалом є жертвою криміногенного впливу раніше судимих осіб.

До того ж сучасні кримінальні правовідносини у рамках теорії кримінальної відповідальності [172, с.193] не можуть бути зведеними виключно до конфлікту «держава-правопорушник», оскільки включають також таких учасників конфлікту, як потерпілий від кримінального правопорушення та треті особи. Особливість психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик неповнолітніх як суб'єктів кримінальних правовідносин та суб'єктів кримінального покарання пов'язана з дуалізмом правової природи останніх, коли вони одночасно виступають злочинцями та потерпілими від злочину, які не в змозі адекватно усвідомлювати кримінально-правовий зміст своїх вчинків та їх наслідків [57; 73].

До того ж мета покарання неповнолітніх пов'язана не стільки з карою, скільки з їх реінтеграцією у суспільство, та повинна базуватися на міжнародних стандартах призначення заходів кримінального впливу на неповнолітніх згідно з концептом «дружньої юстиції» [8]. У 2010 році Рада Європи прийняла Керівні принципи доброзичливого ставлення правосуддя до дитини, зокрема, для забезпечення того, щоб юстиція була завжди дружньою по відношенню до

дітей, незалежно від того, хто вони або що вони зробили. З огляду на те, що друг це той, хто відноситься до вас добре, хто вам довіряє і з ким вам можна довіряти, хто слухає, що ви говорите і кого ви слухаєте, хто розуміє вас і кого ви розумієте. Справжній друг також має мужність, щоб сказати вам, коли ви знаходитесь в омані і йде до вас щоб допомогти вам виробити рішення. Система правосуддя для дітей повинна прагнути повторити ці ідеали [2].

Отже у ряді основоположних ідей сучасної політики в галузі протидії злочинності неповнолітніх стали визнаватися, в першу чергу, гуманізм і лібералізм; «приборкання репресивного механізму» відносно неповнолітніх було оголошене юристами головною задачею реформування кримінальної політики [226, с.15; 321; 227; 70]. Вказані обставини знайшли своє втілення у КК України 2001 р., у розділі XV якого передбачені особливі умови притягнення до відповідальності, покарання неповнолітніх, що загалом пом'якшують правове становище неповнолітніх. Це стосується особливостей звільнення від відповідальності та покарання, давності притягнення до відповідальності, скорочення видів та обсягу кримінальних покарань, погашення та зняття судимості, застосування примусових заходів виховного характеру, тощо [332, с.96].

Гуманізація кримінально-правових репресій відносно неповнолітніх суб'єктів кримінально-правового впливу не залишає байдужими і більшість видатних вчених-юристів. Так, Е.Н. Жевлаков пише, що однією з рис правової держави є загальна гуманізація сфери кримінально-правових відносин, запобігання невинуватеному застосуванню кримінальної репресії [102, с.29; 218].

Поруч з цим відомо, що система кримінальних покарань неповнолітніх правопорушників в Україні, на відміну від країн Заходу, є достатньо складною. До неповнолітніх можуть застосовуватися тільки п'ять із дванадцяти видів покарання, причому чотири з них (штраф, позбавлення займати певні посади або займатися певною діяльністю, суспільні роботи, виправні роботи) за рівнем

репресивної дії не відповідають ступеню тяжкості більшості злочинів, скоєних неповнолітніми, або не можуть бути призначені ним за особистими ознаками [39; 83; 85]. Таким чином, залишається практично один вид покарання – позбавлення волі на певний термін. Це, відповідно, не надає можливості побудувати систему санкцій, яка з достатнім ступенем ефективності може реалізувати основні завдання кримінальної відповідальності, бути справедливою [2011, с 5].

Впровадженню альтернативних сьогодні форм реалізації кримінальної політики відносно неповнолітніх, якими, безумовно, є медіація та пробаційні заходи [46; 246; 145], відновне правосуддя [268] і ювенальна юстиція загалом[178], в даний час перешкоджають: недостатня теоретична обґрунтованість можливості їх застосування, прорахунки в системі профілактики злочинів неповнолітніх, недосконалість кримінального, кримінального процесуального і кримінально-виконавчого законодавства, установка правозастосувачів на пріоритетність каральних заходів протидії злочинності неповнолітніх, недостатнє фінансування системи протидії злочинності неповнолітніх і ін.[265].

Визнаючи неповнолітніх як специфічну соціальну групу, що володіє особливим правовим статусом, наділяючи їх відмінним від інших груп об'ємом прав і обов'язків, ми не можемо не визнати їх як особливих суб'єктів і адресатів кримінально-правових відносин. Хоча, на думку А.А. Ашина, «в кримінально-політичному плані закон не розглядає неповнолітнього як особливого суб'єкта кримінально-правових відносин»[28; с.4].

Про необхідність розгляду неповнолітнього як «специфічного» суб'єкту кримінально-правових відносин вказується в міжнародних актах. Зокрема, Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила), прийняті резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року, та інші міжнародно-правові документи містять положення, згідно якому «неповнолітнім є дитина

або молода людина, яка в рамках існуючої правової системи може притягати за правопорушення до відповідальності в такій формі, яка відрізняється від форми відповідальності, яка застосується до дорослого» [42;124;162;173;183;191;193;242;337].

Проблеми диференціації кримінальної відповідальності і індивідуалізації покарання неповнолітніх є одвічно актуальними. Кримінальне законодавство і теорія кримінального права різних країн намагалися і намагаються знайти оптимальні відповіді на питання: а) на якому віковому етапі і рівні розвитку інтелекту і волі особа стає суб'єктом кримінально-правових відносин і може нести відповідальність за заподіяну шкоду; б) які межі кримінальної відповідальності будуть найбільш оптимальними і розумними для різних вікових груп (діти, підлітки, молодь); в) вплив особливостей психіки, її патологічних відхилень на призначення покарання [175].

Особливість неповнолітніх як суб'єктів кримінально-правових відносин починається зі встановлення віку кримінальної відповідальності. Перш за все, необхідно відзначити, що кримінальна відповідальність, як різновид соціальної відповідальності, припускає наявність у особи можливості усвідомлювати свої дії, керувати ними, співвідносити свої вчинки із загальноприйнятими нормами поведінки, простежувати причинно-наслідкові зв'язки між своїми діями і можливими наслідками. Природно, що така можливість виникає не з народження, а у міру соціалізації особи, його входження в суспільні відносини, у міру освоєння ним соціального досвіду, іншими словами, особа повинна володіти певним комплексом загальних знань і навиків, що дозволяють правильно орієнтуватися і уміти поводитися в звичних, повсякденних життєвих ситуаціях. Як писав М.С. Таганцев: «Поступовість розвитку відноситься як до пізнання суті і взаємних відносин і явищ миру дитини, так і до виділення з цих явищ її власної діяльності, пізнання самого себе і своїх відносин до зовнішнього світу і, нарешті, до розуміння явищ суспільного і державного

життя. І чим складніше відоме явище, тим пізніше виявляється в дитині здібність до його розуміння» [258, с. 42].

Отже, «настання відповідальності за свою поведінку, вчинки можливе не відразу після народження людини, а після того, коли нею буде засвоєний комплекс знань про закони розвитку природи і суспільства і вона набуде навички поведінки в суспільстві, що зрештою визначає досягнення особою відповідного рівня соціалізації» [231 , с.11].

Потрібне досягнення особою, що зробила суспільне небезпечне діяння, зрілості, достатньої для відношення до неї як до члена суспільства. При виборі оптимального віку настання кримінальної відповідальності враховується комплекс взаємозв'язаних і взаємообумовлених ознак – інтелектуальних, емоційних, вольових, сукупність і певне співвідношення яких дозволяє говорити про наявність у обличчя здібності до усвідомленої і «відповідальної» поведінки. При цьому необхідно враховувати, що через поступовість розвитку особи, відсутність жорстких часових меж між різними віковими періодами (етапами) дитяча психологія на відміну від юриспруденції указує лише на період, «в рамках якого можна говорити про наявність в типовому випадку достатніх і необхідних властивостей для того, щоб бути суб'єктом кримінальної відповідальності» [110 с.125].

Встановивши, з урахуванням уявлень про соціальну зрілість особи, загальний вік настання кримінальної відповідальності в 16 років, законодавець передбачає і мінімальний вік кримінальної відповідальності – 14 років, за злочини, соціальна і правова сутність яких зрозумілі і 14-річній особі. 14-річний вік, на думку більшості дослідників, є оптимальним нижнім віковим порогом кримінальної відповідальності. Хоча останнім часом широко обговорюється проблема доцільності не тільки зниження віку кримінальної відповідальності, але й встановлення можливостей підвищення загального застосування правил відповідальності неповнолітніх на молодь до 21 року, що пов'язане із

розумовими особливостями, характеристиками соціалізації, та інтеріоризації відповідних норм права з боку підлітків та молодих осіб [120].

Проблема доцільності зниження чи підвищення віку кримінальної відповідальності носить комплексний характер [315]. При рішенні даного питання необхідно враховувати сукупність чинників, що дозволяють судити про усвідомлену, цілеспрямовану поведінку дитини, обумовленої її внутрішнім вибором варіанту усвідомленої протиправної, суспільно-небезпечної поведінки. Тут, якщо і можна вести мову про корекцію віку кримінальної відповідальності, то винятково до конкретних осіб, з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Йдеться про можливість залучення до кримінальної відповідальності осіб, які по своїм психофізичним особливостям відповідають рівню розвитку підлітку та здатні нести відповідальність. На думку О.Д. Сітковської, завжди є деяка частина суб'єктів певного віку, які випереджають цей рівень, чи не досягають його.[249] Слід зазначити, що хронологічний вік неповнолітнього може не відповідати його біологічному, психологічному, соціальному, не тільки в частині випередження, але і в частині відставання в розвитку, що створює певного роду перешкоди до можливостей орієнтуватися в ситуації, адекватно реагувати на ті або інші життєві обставини, робити вибір.

Неповнолітні особи, що відстають в розвитку, не досягають необхідного для даної вікової групи рівня соціалізації, що дозволяє їм відповідати за свої вчинки. У зв'язку з цим з'являється питання про так звану «вікову осудність». Для настання кримінальної відповідальності хронологічний вік повинен відповідати соціальному, психологічному. У інституті «вікової осудності» не йдеться про дефекти і відхилення, викликані психічними захворюваннями, що роблять неможливим усвідомлення і керівництво своїми діями. Йдеться про дефекти соціалізації особи, які «визначають і дефекти психологічної структури даної особи», про відставання дитини в розвитку, про невідповідність його психофізичних даних загальним нормам і стандартам [174].

Отже, мова може йти як про можливість притягати до кримінальної відповідальності осіб, що не досягли даного віку кримінальної відповідальності, чи про «виняткову» норму, застосування якої можливе лише за наявності виняткових обставин, що характеризують особу дорослої людини, її соціально-психологічні особливості.

Показником соціальної зрілості особи, тобто її здібності усвідомлювати суспільну небезпеку, протиправність діяння і керувати своїми діями, є осудність. У всіх цивілізованих країнах особа, що не є осудною, не може бути суб'єктом злочину. Хоча, не можна не відзначити, що в Європі до XVIII століття кримінальна відповідальність психічно хворих осіб була досить поширена, а їх звільнення від кримінальної відповідальності було досить рідкісним виключенням[203]. Пізніше стали розповсюджуватися ідеї, які згодом допомогли оформленню гуманних принципів призначення покарання психічно неповноцінних осіб і вперше було висунуто позитивну вимогу, таку як встановлення однієї з основних умов притягнення до кримінальної відповідальності і призначення покарання – усвідомлення особою небезпеки і протиправності свого діяння. Так, у моделі більшості кримінальних законів сучасності – Наполеонівському Французькому КК 1810 року була передбачена ст.64, яка свідчила: «Немає ні злочину, ні провини, якщо під час здійснення діяння обвинувачений був в стані безумства». У теорії і практиці склався термін «вікова осудність/неосудність», наявність останньої, на думку багатьох учених, повинна спричиняти за собою виключення кримінальної відповідальності. Під віковою неосудністю слід розуміти випадки, коли неповнолітній досяг віку кримінальної відповідальності, але унаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, під час здійснення суспільно небезпечного діяння не міг повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними [174].

Проте, виключення кримінальної відповідальності унаслідок вікової неосудності приводить до суперечності з поняттям «обмеженої осудності»,

закріпленої в ст.20 КК. Обмежено осудною признається судом особа, яка під час здійснення злочину, унаслідок психічного розладу, не була здатна повною мірою віддавати собі звіт в своїх діях (бездіяльності) і (або) керувати ними [210]. Така особа підлягає кримінальній відповідальності.

Особливості диференціації відповідальності неповнолітніх осіб в зарубіжних країнах свідчать, що кримінальне законодавство більшості країн світу все більше враховують індивідуальні і вікові особливості психіки підлітків, щоб згодом реалізувати гнучку систему кримінально-правових заходів, сприяючи не стільки покаранню правопорушника, скільки його поверненню в суспільство. Для американського кримінального права, до речі, існували і дотепер існують два актуальні питання: хто може бути визнаний неповнолітнім і яка суспільно небезпечна поведінка повинна бути включена в законодавче поняття правопорушення. В даний час для виняткового права володіти статусом правопорушника, тобто особи, що зробила суспільне небезпечне діяння, встановлений основний критерій – досягнення особою фізичного віку, він превалює над іншими тестами визначення зрілості. Разом з тим, американським законодавцем береться до уваги і коментар юриста Блекстоуна, що «один хлопець 11-ти років може мати стільки підступності, скільки його буде у 15-річного: у цих випадках наш принцип – це «*militia supplet aetaten*» (злочинний намір забезпечує вік)». На думку Блекстоуна, при визначенні суб'єкта правопорушення правильніше керуватиметься фізичним віком плюс інтелектуальною зрілістю або емоційним розвитком. Але у зв'язку з тим, що тести на визначення суб'єкта правопорушення скрутні, тому використовується хронологічний вік як універсально конкретна точка відліку між визначенням неповнолітнього правопорушника і повнолітнього злочинця. [61] На думку І. Кудрявцева, такі позиції призводять до ситуацій, коли особа, нездібна повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними унаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, не підлягає кримінальній

відповідальності, а особа, яка має ті ж самі ознаки, але страждаюча яким-небудь психічним розладом, підлягає кримінальній відповідальності і покаранню[142].

До числа чинників, що обумовлюють психічне відставання, психологи відносять наступні обставини:

- 1) соціально-педагогічна занедбаність;
- 2) сенсорні дефекти – недоумство, часткова глухота, перешкоджаючі нормальному темпу розвитку;
- 3) тривалі або соматичні захворювання в період прояву якісних новоутворень в психіці дитини.

Як чинник, що виконує істотну роль в психічному відставанні, заслуговують уваги психічні депривації, які відчуває неповнолітній в результаті недостатнього задоволення емоційних потреб. У англо-саксонській літературі даному поняттю відповідає поняття «педагогічна занедбаність». У зв'язку з цим ускладнюються тлумачення поняття «відставання в психічному розвитку», не пов'язаного з психічним розладом, оскільки воно неоднозначне трактується фахівцями різного профілю: психологами, юристами, судовими психіатрами і психологами. Юристи, як правило, ототожнюють відставання в психічному розвитку з розумовою відсталістю. Судові психіатри відзначають, що саме поняття «відставання в психічному розвитку» потребує уточнення, оскільки асоціюється з розумовою відсталістю, під якою розуміють олігофренію і інші явища, в основі яких лежить біологічний чинник.

Разом з тим, психіатри вважають, що «розумова відсталість» не може розглядатися поза рамками психічних розладів. З погляду психологічного підходу, розумова відсталість, як стан психіки неповнолітнього, служить для позначення загального розвитку особи і відставання в психічному розвитку.

Причини відставання в психічному розвитку у неповнолітніх, не пов'язані з психічними розладами, можуть бути різні: клінічні, хронічні захворювання жінок в період вагітності, захворювання і різні травми дітей в ранньому віці. При цьому не можна не враховувати, що в психіатрії всі випадки відставання в

психічному розвитку, незалежно від генезису, розглядаються як психопатологія, а міжнародна класифікація хвороб виходить з того, що будь-яка розумова відсталість є психічний розлад. У свою чергу, різноманітні причини, негативні умови соціального середовища і сукупність інших чинників можуть зробити негативний вплив на подальший розвиток підлітку, та вплинути на зміну оцінки його здібності керувати та усвідомлювати свої дії [230].

Неповнолітні як самостійна і достатньо поширена група населення відрізняється не тільки віковими рамками, але і володіє психологічними, соціальними особливостями, властивими тільки їм. Для з'ясування специфіки неповнолітніх, вимагаючих особливого підходу у сфері кримінально-правових відносин, слід зупинитися на питаннях, пов'язаних з формуванням особи дитини, визначенням ролі і функцій на кожному з етапів його розвитку, з'ясуванням тих інтересів, які характерні для тієї або іншої вікової групи, як критерій обмеження і диференціації різних вікових груп неповнолітніх. Важливе значення повинне надаватися вивченню різних вікових груп і їх ролі у формуванні особи.

Період дитинства неоднорідний по своїй структурі і характеру. Людина не просто досягає певного віку, вона розвивається. У зв'язку з цим необхідно зупинитися на тому, що ж такий віковий розвиток.

Всі теорії дитячого розвитку можуть бути зведені до двох основних концепцій. Згідно однієї з них: розвиток є не що інше, як прояв, реалізація і модифікація завдатків. Виходячи з цієї концепції ясно що, з розвитком не виникає нічого нового, відбувається «лише наростання, розгортання і перегруповування тих моментів, які дані вже із самого початку». З віком людина придбаває соціальний досвід, засвоює норми і правила поведінки, залучається до загальнолюдських цінностей.

Відповідно до іншої концепції: розвиток, як тип руху, є не простим загальним зростанням, збільшенням, а якісне перетворення, зміна, відмінна рядом певних закономірностей. «Розуміння розвитку як складного системно-

організованого процесу, що має різні стадії, періоди, етапи, фази, сторони, рівні, скоюваного спірально і багатоступінчато, дискретно і безперервно, диференційовано і інтегровано, як перехід кількості в якість і назад, при тенденції руху від нижчого до вищого, при повторюваності, спадкоємності і безповоротності, в єдності і боротьбі протилежностей, має найважливіше значення» [315].

Тут ми не можемо порівнювати який період краще: дошкільний або шкільний, дитячий або підлітковий, тому що вони не порівнянні. Ми лише можемо їх охарактеризувати, виділити особливості, провести паралелі, кожний з них має свої плюси і мінуси, а об'єм знань, навиків і умінь ще не говорить про те, що людина досягла вищого рівня розвитку. Рівні ці якісно різні. Даний підхід дозволяє максимально диференціювати та індивідуалізувати особливості реалізації кримінальної відповідальності відносно неповнолітніх різних вікових груп.

При характеристиці різних етапів розвитку не можна забувати, що кожен подальший етап обумовлений попереднім, ґрунтується на ньому, але виступає якісно новою, характеризується специфічними особливостями, властивими тільки цьому етапу. Приналежність до тієї або іншої групи зумовить вибір засобів і способів державної примусової дії на неповнолітнього злочинця.

Формування особи — це суперечливий діалектичний процес, що характеризується боротьбою протилежностей, різних тенденцій. Цей процес протікає індивідуально і неповторно, що приводить, з урахуванням біологічної структури кожного індивіда, до різних результатів формування свідомості і соціалізації особи.

Разом з тим цей процес носить і типові риси, що відображають щось загальне у певних категорій людей, у тих або інших вікових груп неповнолітніх. Це витікає із закономірностей розвитку людини, як в соціально-біологічній, так і в соціально-психологічній сферах, згідно яким розвиток проходить визначені і достатньо позначені етапи або стадії. Відомо (А.Леонтьєв), в розвитку людини

існує саме внутрішня необхідність цих змін, цих переходів від однієї стадії до іншої», які він називає якісними зрушеннями, переломами в розвитку. Ці стадії і дороги в процесі розвитку людини і формування його особи фіксуються віковими інтервалами і межами. Що дає можливість говорити про різні вікові групи і про їх особливості. Виділення в психології, педагогіці, фізіології різних вікових груп неповнолітніх, заснованих на особливостях їх розвитку і формування, обумовлює і необхідність створення періодизації неповнолітнього віку в кримінальному праві, в інституті покарання. Це пов'язано з відмінністю в сприйнятті суті і цілей покарання представниками різних вікових груп, що не може не враховуватися при диференціації і індивідуалізації покарання окремих неповнолітніх.

Періодизація неповнолітнього віку в кримінальному праві повинна орієнтуватися на особливості психолого-педагогічного розвитку особи, його формування і становлення [332;336]. Становлення особи відбувається в діалектичній єдності і взаємодії природно-біологічного з суспільним, соціальним, що відображається на фізичному і психічному розвитку людини. «Людина підкоряється не тільки законам суспільного розвитку, але і законам природи, біологічним законам. Він є єдністю двох детермінацій – біологічної і суспільної» [27, с. 27]. З.А. Астеміров указує на існування ряду явищ, що мають, на його думку, глобальне значення, які відносяться до діалектики розвитку людини і можуть впливати на визначення вказаного вище співвідношення. До таких явищ він відносить, наприклад, той факт, що фізичне дозрівання людей жіночої статі настає відносно раніше фізичного дозрівання людей чоловічої статі. Інша обставина, це явище акселерації – прискореного біологічного дозрівання і фізичного розвитку сучасної молодої людини. Співвідношення біологічної і соціальної сфер в життя людей і його віддзеркалення у фізичному і психічному розвитку індивіда у принципі визначене в процесі філогенезу всім ходом історичного розвитку людини [27, с. 28]. Тому фіксація цього співвідношення в певних вікових межах у всіх людей

відбувається більш менш одночасно, що дає можливість відносно однаково проводити класифікацію неповнолітніх, визначення їх вікових груп.

Розглядаючи той або інший період, ми повинні враховувати всі сфери життя і діяльності неповнолітнього: психічну, фізіологічну, соціальну. Оскільки людина є складною системою, в якій всі ці сфери взаємодіють, взаємообумовлені. Керуючись цим, у Сполучених Штатах Америки в даний час всі штати збільшили максимальний вік суб'єкта застосування статусу правопорушника, встановивши його зверху віку досягнення статевого дозрівання, в більшості випадків це вік від 12-ти до 19-ти років. В основному верхня межа вікового розуміння неповноліття складає 18 років (у 29 штатах, окрузі Колумбія і федеральній юрисдикції), наступне за цим обмеження складає 16 років (це прийнято в 7 штатах), обмеження в 17 років (прийнято 6 штатами) і обмеження в 21 рік (належить 2 штатам). Законодавство деяких штатів визначають різні вікові межі для різних видів правопорушення залежно від ступеня тяжкості, а закони деяких штатів встановлюють максимальний граничний вік при застосуванні поняття правопорушника залежно від того, хлопчик це або дівчинка. До того ж переважна більшість штатів (близько 40) забезпечує гнучку верхню вікову межу застосування поняття – правопорушник. Аналіз зарубіжного досвіду організації ювенальних судів дозволяє зробити висновок, що в тих країнах, де вони існують, нерідко встановлений дуже низький віковий ценз кримінальної відповідальності (8 років в Шотландії, 10 років в Англії і Уельсі, в Північній Ірландії, Австралії). При цьому до неповнолітніх, а фактично до малолітніх злочинців можуть бути застосовані дуже суворі заходи кримінальної відповідальності. Так, наприклад, в Ірландії кримінальна відповідальність може наступати з 7 літнього віку [228, 82; 232: 277; 305].

Оцінюючи все вищевикладене, ми приходимо до висновку, що «вікова неосудність» базується на патологічній збитковості психіки неповнолітніх, вираженої більшою чи меншою мірою. Наявність цієї збитковості дозволяє

визнати, що особа не може повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку досконалого діяння або керувати ним. Саме в цьому значенні вікова неосудність має схожі риси з обмеженою осудністю (ст.20 УК).

Що стосується питань суб'єктного характеру правовідносин неповнолітнього та особливостей врахування останніх при призначенні покарання, зазначимо, що ще М.С. Таганцев відзначав: «вважається не тільки зайвим з причини загального права суду визнавати підсудного не заслуговуючим поблажливості, але і небажаним, по своїй невизначеності і однобічності. З одного боку – дурість, сп'яніння, душевна невірноваженість тощо, мають так багато ступенів і відтінків, що самі межі зменшеної осудності представляються дуже слабо обкресленими, а з другого боку – далеко не завжди в подібних станах можна підшукати підстави для зменшення покарання. Етичне притуплення, психічна невірноваженість, психічна звироднілість можуть виявлятися в таких кривавих лиходійствах, що навіть самі крайні прихильники антрополого-психіатричних переконань на злочинність не наважуються рекомендувати в таких випадках поблажливості, а пропонують застосовувати до них посилені заходи охорони» [259, с. 412-413]. Схожої позиції дотримувався і А.Ф. Кистяковський: «Немає середнього стану осудності і неосудності, оскільки зменшена осудність є все ж таки осудність [118, с.85; 113]. Необхідність розуміння під обмеженою осудністю аномалій психіки, які в психіатрії трактуються як відхилення від норми, наприклад, психопатій, розладів параноїчного характеру, розладів істеричного та нестійкого типу також говорить за необхідність обережного застосування цих характеристик особи неповнолітнього як суб'єкта кримінальних правовідносин. С.В. Познишев також дотримувався позиції вищезгаданих учених: «Якщо відмовитися від ідеї відплати відносно суб'єктів з ослабленою психікою, то з погляду попередження злочинів навряд можна знайти підставу для безумовного пом'якшення або зменшення ним покарання» [219, с.199-200].

Оцінюючи вищесказане, ми ще раз приходимо до висновку, що конструкція понять «вікова неосудність» і «обмежена осудність» (ст. 20 КК) базуються на патологічній збитковості психіки особи, вираженої в більшій або у меншій мірі. Тільки ця патологічна збитковість надає можливість визнати, що особа не може повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку досконалого діяння або керувати ним. При всій відмінності підходів до визначення і співвідношення даних понять, використовуваної термінології, оцінка соціального значення профілактики злочинів неповнолітніх з психічними відхиленнями залишається колишньою. І основна проблема полягає не в тому, як назвати досліджувані стани підлітків, а як своєчасно, відповідно до закону нейтралізувати їх наслідки.

Той факт, що фізичні особи в стані вікової неосудності і обмеженої осудності, повністю не позбавлені здібності усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку досконалого діяння або керувати ним, зобов'язує визнавати їх за осудних. Тільки вікова неосудність має більш гуманну, ліберальну спрямованість, але яка повинна мати розумні межі.

Особливість психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик неповнолітніх як суб'єктів кримінальних правовідносин та суб'єктів кримінального покарання пов'язана з дуалізмом правової природи останніх, коли вони одночасно виступають злочинцями та потерпілими від злочину, які не в змозі адекватно усвідомлювати кримінально-правовий зміст своїх вчинків та їх наслідків.

Тому ми пропонуємо поширювати попередню цю норму тільки на неповнолітніх, які вчинили діяння, що відносяться до категорії злочинів невеликої і середньої тяжкості. Відносно осіб, що зробили тяжкий або особливо тяжкий злочин, повинні розповсюджуватися положення ст.20 КК «Обмежена осудність».

Виявлення наявності і форми психічного розладу служить необхідною передумовою для вирішення питання про міру здатності обвинуваченого

усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними в кримінальній ситуації. Так, якщо при виявленні у неповнолітнього обвинуваченого якого-небудь психічного розладу експерти визначають його нездатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними при здійсненні суспільно небезпечного діяння, то суд може зробити висновок про його неосудність (ст.19 КК). Це означає, що досліджуваний не підлягає кримінальній відповідальності, і з урахуванням відповіді експертів-психіатрів на питання: чи має потребу неповнолітній обвинувачений в застосуванні до нього примусових заходів медичного характеру, і якщо так, то яких саме, судом вони можуть бути йому призначені [245].

Якщо ж у неповнолітнього обвинуваченого знайшли психічний розлад, що обмежує його здатність повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними при здійсненні злочину, то він підлягає кримінальній відповідальності. Проте психічний розлад враховується судом при призначенні покарання, а рівно може служити підставою для призначення винному примусових заходів медичного характеру (ст.20 КК).

При реалізації принципу відповідності (пропорційності) покарання скоєному відносно неповнолітніх з психічними відхиленнями, співвідношення критеріїв тяжкості злочину і особи злочинця виступає в декілька іншій пропорції, ніж у випадках застосування покарання до дорослих злочинців. Не тільки дані, що характеризують особу злочинця, але і обставини, при яких зроблено злочин, його причини, виконують відносно велику роль при призначенні покарання неповнолітньому, ніж дорослому злочинцю. Проте значення цих особливостей не можна перебільшувати.

Принцип відповідності покарання скоєному в своїй основі, поза сумнівом, діє і відносно неповнолітніх.

Необхідно враховувати, що цей принцип пов'язаний із справедливістю покарання, без чого воно не може виконувати свою виховну функцію.

Концепція переоцінки особи правопорушника і применшення значення тяжкості і характеру скоєного злочину при визначенні покарання неповнолітнім, якщо нею керуватися практично, могла б привести до двох альтернативних наслідків: або до відмови від кари за досконалий злочин, або до засудження – кари за «небезпечний стан» (тобто до того, чого закон не допускає навіть відносно дорослих небезпечних злочинців-рецидивістів).

Співвідношення тяжкості злочину і особи винного при здійсненні принципу пропорційності відносно неповнолітніх повинне бути тим, що диференціюється залежно від вікової категорії неповнолітнього:

особові характеристики відносно осіб підліткового віку повинні більше братися до уваги, ніж відносно осіб юнацького віку, а особові особливості останніх – більше, ніж дорослих злочинців. Такий підхід відповідає принципу диференціації відповідальності різних категорій неповнолітніх, проведення єдиної лінії по ланцюжку «осудність > вина > відповідальність > покарання».

Аналіз всього комплексу законодавчих норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх переконує, що норми ці створюють для підлітків режим відповідальності, істотно більш пільговий, ніж дорослим злочинцям при рівних обставинах [257].

Наступний етап – індивідуалізація покарання в суді – застосування норм кримінального права до конкретної особи. По-перше, врахування характеристик особи винного повинне обов'язково включати глибокий аналіз вікових особливостей підлітку. Психологічні ознаки особи підсудного – це його фізіологічні, емоційні, вольові, інтелектуальні властивості, які роблять вплив на функціональний стан організму. Вони визначаються, в першу чергу, віком. Для осіб неповнолітнього віку, що зробили суспільно небезпечні діяння, характерні недостатня зрілість вольової і емоційної сфери, легше сприйняття стороннього впливу, підвищена збудливість, невірноваженість. При цьому, по справедливому зауваженню Л.А. Прохорова, «суду належить враховувати не

просто вік як такий, а органічно пов'язаний з ним ступінь фізичного, етичного, духовного розвитку підсудного» [235, с.14-17].

Слід визнати, що до початку кожного вікового періоду складається абсолютно своєрідне, специфічне для даного віку, виняткове, єдине і неповторне відношення між дитиною і оточуючою його дійсністю, перш за все соціальною. Це відношення ми і назвемо соціальною ситуацією розвитку в даному віці»[235, 267].

Особливе значення для кримінального права представляють періодизації, які пов'язані з соціальною стороною розвитку дитини, значення якого полягає «в привласненні суспільної суті людини» – «від самоприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, потреби в самореалізації своїх можливостей, суб'єктивного усвідомлення себе самостійним членом суспільства, розуміння свого місця і призначення в ньому». Ступінь оволодіння людиною, що росте, соціальним досвідом дій і відносин, усвідомлення себе в суспільстві, готовність до відповідальної дії різна на різних рівнях, етапах розвитку особи. Саме з даним аспектом законодавець і повинен зв'язувати встановлення вікових меж кримінальної відповідальності, по досягненню яких неповнолітній оволодіє певним соціальним досвідом, що дозволяє йому співвідносити свої вчинки із загальноприйнятими нормами і правилами поведінки, і відповідально відноситися до своїх діянь.

Періодизація повинна лежати і в основі диференціації і індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх.

Основними ступенями соціального розвитку особи в період від народження до зрілості виступають два блоки, які можна позначити як фази становлення особи. На першій фазі (до 10 років) – фазі власне дитинства – відбувається становлення особи на рівні ще не розвиненої самосвідомості. На другій фазі (від 10 до 17 років) – фазі підліткового віку – спостерігається активне формування самосвідомості людини, що росте, виступаючої в соціальній позиції суспільного відповідального суб'єкта»[315, с.67].

З точки дебатів психології, кримінальна відповідальність відображає певний рівень індивідуальної свідомості, психологічного дозрівання особи і тому є складовою частиною виховання особи. Виховання і привчання до поведінки, прожиття відчуттям відповідальності, відбувається одночасно з формуванням особи на всьому протязі розвитку людини, починаючи з дитячих років. Осягаючи елементарні «можна» і не «можна», «добре» і «погано», одержуючи за свої вчинки заохочення або стягнення, дитина з найранішого дитинства привчається до норм поведінки, до відповідальної поведінки. Будучи проявом елементів свідомості (у всіх його сферах: інтелектуальної, емоційної і вольової), поведінка поступово набуває соціально значущого характеру, оскільки є віддзеркаленням взаємостосунків з іншими людьми (з батьками, членами сім'ї, з своїми однолітками і ін.)[27].

Подальший розвиток індивіда пов'язаний з розширенням кола його зв'язків і відносин, соціальних ролей.

При цьому він починає придбавати перспективні уявлення про ці ролі і поступово, поетапно виконувати їх, стаючи учасником все нових і нових суспільних відносин і соціальних зв'язків. Одночасно він виступає суб'єктом соціальної відповідальності. Таким чином, найважливіша умова кримінальної відповідальності неповнолітніх – розуміння ними суспільної небезпеки діяння – ґрунтується на досягненні певного віку і відповідного рівня соціалізації.

Встановленням віку настання кримінальної відповідальності не повинні обмежуватися значення неповнолітнього віку в кримінальному праві. З урахуванням соціально-психологічних особливостей цієї групи, в рамках неповнолітнього віку, як було відмічено вище, необхідно виділити окремі вікові групи, кримінально-правовий статус яких буде різним, залежно від рівня розвитку, здібності до сприйняття змісту і цілей окремих видів покарань.

Коли підліток слідує соціальним нормам не з боязні покарання, а у зв'язку з усвідомленою необхідністю дотримуватися встановлених норм суспільної поведінки, що свідчить про формування автономної моралі особи [16, с.76]. Пік

еволюції цієї якості особи за часом співпадає з тим періодом, коли в підлітковому віці розвивається особливий вид діяльності, іменованій фахівцями діяльністю суспільства [333, с.6].

Традиційно дослідники сходяться на думці, що після 13-14 років підліток починає глибше усвідомлювати суть суспільних відносин і їх взаємозв'язок. На даному етапі свого розвитку він в змозі зв'язати поняття відповідальності з нормами суспільного життя і з'ясувати їх зміст. Тому 14-річний вік, на думку більшості психологів, є тією нижньою межею, яка визначає можливість особи оцінювати свої вчинки з погляду загальноприйнятих норм поведінки і у разі їх невідповідності усвідомлює необхідність понести покарання. На межі 15-16 років усвідомлена залежність від оточення починає все більш міцно з'єднуватися з поняттям «обов'язки», а остання – з поняттям «право».

Підліток регулює свою поведінку шляхом співвідношення себе з об'єктивним та суб'єктивним правом.

Можна зробити висновок, що поведінка, як асоціальна діяльність, осмислюється підлітком на межі 16 років.

Проте накопичуючи до 15 – 16 років значний об'єм всіляких знань, він, як правило, не може використовувати наявний потенціал в своїй практичній діяльності.

Причин тут дві – неміцність одержаних знань і відсутність необхідного досвіду в їх застосуванні. Наявність належного досвіду представляється особливо цінною, оскільки тільки через нього поняття може бути засвоєне на світоглядному рівні, а потім вже включене в боротьбу мотивів при виборі форм і ліній поведінки. Тому навіть до 18 років світогляд навряд можна назвати повністю сформованим, оскільки не подолані основні соціалізуючі етапи в житті особи [16, 78].

Приведені положення психології, педагогіки мають важливе значення для визначення змісту і об'єму прав і законних інтересів неповнолітніх різних вікових груп в інституті покарання. З них витікає проблема диференціації і

індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Одна із сторін цієї проблеми припускає встановлення загального правового статусу неповнолітніх і розкриття змісту конкретних видів покарань стосовно різних їх категорій. Інша – вимагає дослідження того, як це типове, особливе виявляється в конкретній особі, в одиничному випадку здійснення злочину в цілях індивідуалізації покарання.

Виходячи з вікових особливостей неповнолітніх, необхідний диференційований підхід до різних вікових груп при визначенні системи покарань. Вік повинен лежати в основі диференціації кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Законодавець, при побудові системи покарань неповнолітніх, визначення розміру і зміст конкретних видів покарань, повинен враховувати періодизацію неповнолітнього віку.

Приналежність до тієї або іншої вікової групи, рівень розвитку і соціалізації, статусні характеристики підлітку як правопорушника та жертви криміногенного впливу (В.М.Дрьомін) повинні враховуватися при призначенні покарання неповнолітнім як підстава індивідуалізації покарання неповнолітніх.

Це важливо, бо саме за допомогою соціалізації відбувається інтеріоризація норм і правил поведінки.

Якщо ж цей процес носить десоціалізаційний характер, результати відомі. За даними наших досліджень вплив соціального оточення на поведінку молодших підлітків виступав основним криміногенним фактором.

Тобто, діти мають підвищену віктимність. В результаті чого й стають правопорушниками.

З урахуванням соціально-психологічних особливостей серед неповнолітніх можна виділити дві основні вікові групи, правове положення яких в інституті покарання повинне бути диференційоване, а особливості віку повинні бути враховані при індивідуалізації покарання:

- 1) неповнолітні у віці від 14 до 16 років,
- 2) неповнолітні у віці від 16 до 18 років.

В певних межах при індивідуалізації покарання молодій особі в суді повинні враховуватися умови етичного виховання особи, наприклад: наявність сприятливих для перевиховання умов в сім'ї, наявність трудового або педагогічного колективу, охочого і здатного здійснити перевиховання, майбутній найближчим часом призов в армію, тощо.

Сказане, звичайно, не означає, що ступінь суворості покарання може ставитися в залежність від того, хороші або погані батьки у підлітку або колектив, де він працює.

Проте, встановлюючи конкретний вигляд і розмір покарання, дуже важливо взяти до уваги не тільки дані про особу підлітку, але і умови, в яких може здійснюватися його етичне перевиховання та умови його втягнення в антигромадську діяльність.

Строга індивідуалізація покарання і усесторонній і повний облік всіх даних про особу неповнолітнього, про характер його злочинних дій, про причини і умови, які привели до здійснення злочину, об'єктивна і глибока оцінка всіх даних про злочинця і злочин – джерело переконливості і ефективності вироку суду.

І навпаки, якщо суд залишив за межами своєї уваги яку-небудь обставину, здатну позначитися на покаранні неповнолітнього, в очах підсудного, в думці всіх присутніх в суді буде поставлена у сумнів упевненість в справедливості покарання. У цих умовах покарання не зможе до кінця виконати свою функцію: активно сприяти виправленню правопорушника, попереджати злочини.

При призначенні цього заходу, окрім обставин, передбачених ст.65 КК, враховуються умови життя і виховання неповнолітнього, вплив дорослих, рівень розвитку і інші особливості особи.

Неповнолітній вік в законодавстві виділений як обставина, пом'якшувальна покарання. Але це повинне враховуватися в сукупності з іншими пом'якшувальними і обтяжливими обставинами.

Така позиція законодавця пояснюється тим, що сам по собі неповнолітній вік не може мати «понад пом'якшувальне» значення.

Крім того, суд може вказати пенітенціарному органу на необхідність обліку при поводженні з неповнолітнім певних особливостей його особи, які стали відомі при розгляді кримінальної справи: рівень фізичного, психічного і інтелектуального розвитку, властивості характеру, взаємовідношення з рідними, близькими, однолітками.

Обов'язковому обліку підлягають особи з психічними розладами, що не виключають осудності.

Необхідно мати на увазі також умови життя і виховання підлітку, здатність піддаватися чужому впливу, як позитивному, так і негативному, його орієнтацію при здійсненні злочину (насильницька, корислива або змішана). Облік всіх індивідуальних особливостей підлітку, що знаходиться в колонії, дозволить зосередити зусилля на корекції його відхилень. Таким чином, мета виправлення знайде чіткі параметри, досягнення яких поставить питання про умовно-дострокове звільнення.

Отже неповнолітній вік виступає як статус суб'єкта, невідповідність якому виключає кримінальну відповідальність і покарання, що свідчить про особливість його прав і обов'язків в кримінально-правових відносинах. Визнання неповнолітнього «специфічним» суб'єктом кримінально-правових відносин обумовлює і особливість змісту цих відносин, взаємні права і обов'язки сторін.

Кримінально-правові відносини виступають суттю, основою кримінальної відповідальності, яка визначається через правовий статус особи. Особливість кримінальної відповідальності неповнолітніх як специфічних її суб'єктів повинна знайти віддзеркалення не тільки в існуванні примусових заходів виховного характеру, але і в іншій, основній формі її реалізації – покаранні. Покарання, виступаючи основною формою реалізації кримінальної

відповідальності в цілому, неповнолітніх зокрема, повинне містити особливості і специфіку стосовно неповнолітніх.

Визнаючи особу яка досягла загального достатнього для кримінальної відповідальності рівня розвитку, закон передбачає особливості відповідальності і покарання неповнолітніх як специфічних суб'єктів, відмінних особливостями соціально-психологічного розвитку (розділ XV КК).

Необхідність обліку неповнолітнього віку у кримінальних правовідносинах визнається і класичним кримінальним правом: «Між отрочеством і зрілістю як теорія, так і більшість законодавств, ставлять ще один ступінь вікового розвитку – юність. Законодавства допускають для таких осіб більш менш значне пом'якшення відповідальності; вони звертають увагу на те, що здатність захоплюватися, діяти під впливом пристрасного пориву, далеко не повна самостійність, відносна слабкість сил фізичних тощо, не можуть залишатися без впливу на караність»[258, с.343].

Суб'єктів кримінальних правовідносин у контексті теми дисертаційного дослідження доцільно поділити на три групи:

малолітні особи (до 14 років),

неповнолітні правопорушники (14-16 років - молодші підлітки; 16-18 років - старші підлітки),

молоді правопорушники (до 21 року).

Видається доцільним при призначенні покарання, заходів соціального захисту, безпеки, компенсації та реституції до осіб зазначеного віку застосовувати, як правило, однакові загальні та особливі правила призначення покарання.

Кажучи про специфіку неповнолітнього суб'єкта кримінально-правових відносин не можна зводити її тільки до пом'якшення покарання і встановлення додаткових пільг.

Покарання повинне бути справедливим, тобто відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину і особи винного з урахуванням її соціально-правового статусу, а це не тотожно м'якості.

У судовій практиці неодноразово зустрічається вказівка на неприпустимість призначення як невинновато суворих, так і м'яких покарань. Гарантії прав і законних інтересів неповнолітніх в інституті покарання повинні бути пов'язані із специфікою їх соціально-правового статусу, який повинен знайти віддзеркалення в системі, видах, термінах і розмірах покарання при максимальній індивідуалізації особливостей конкретного неповнолітнього [205; 215; 264; 265].

Аналіз норм, що входять в розділ XV КК «Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх», дозволяє зробити висновок, що, часто ці особливості носять декларативний характер унаслідок відсутності механізму їх реалізації або неясності їх правової сутності і ролі в структурі кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Крім того, ряд розпоряджень сформульований без урахування правового положення неповнолітніх в інших галузях права.

До того ж мета покарання неповнолітніх пов'язана не стільки з карою, скільки з їх реінтеграцією у суспільство, та повинна базуватися на міжнародних стандартах призначення заходів кримінального впливу на неповнолітніх згідно з концептом «дружньої юстиції»[2; 8].

Диверсифікація принципів поведінки з дітьми-жертвами злочинів на дітей-правопорушників надає можливість для висновків, що сьогодні, згідно міжнародним зобов'язанням, держава повинна вживати відповідних заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв з дотриманням найкращих інтересів дитини, зокрема шляхом:

а) визнання уразливості дітей-жертв і адаптації процедур для визнання їхніх особливих потреб, у тому числі їх особливих потреб в якості свідків;

b) інформування дітей-жертв про їхні права, роль та утримання, терміни і хід судочинства та про рішення щодо їхніх справ;

c) забезпечення того, щоб думки, потреби і проблеми дітей-жертв подавались і розглядались у ході судочинства відповідно до процесуальних норм національного законодавства у тих випадках, коли зачіпаються їхні особисті інтереси;

d) надання дітям-жертвам послуг щодо надання відповідної підтримки на всіх етапах судочинства;

e) захисту у відповідних випадках особистого життя і особи дітей-жертв та вжиття заходів, згідно з національним законодавством, з метою уникнення небажаного розповсюдження інформації, яка могла б призвести до встановлення особи дітей-жертв;

f) забезпечення у відповідних випадках захисту дітей-жертв, а також їхніх сімей та свідків, які виступають від їхнього імені, від залякування та застосування заходів помсти;

g) недопущення надмірних затримок із винесенням рішень щодо справ та виконанням розпоряджень і постанов щодо надання компенсації дітям-жертвам [3].

З нашої точки зору саме відсутність сталої концепції призначення покарання неповнолітнім в Україні пов'язана з транзитивними тенденціями розвитку української державності: перехід від каральної радянської моделі до моделі відновлюючого правосуддя передбачає поступову гуманізацію системи призначення покарання, дотримання загальнолюдських цінностей та прав неповнолітнього.

1.2. Аналіз міжнародних принципів призначення покарання неповнолітнім

Розглянемо питання регламентації загальних принципів призначення покарання неповнолітнім в актах міжнародного та супранаціонального (Рада Європи, Європейський Союз) рівня.

Покарання є історично конкретним явищем і його зміст залежить від того, в рамках якої суспільно-економічної формації воно існує, в яких соціальних, економічних, ідеологічних, політичних, моральних і культурних поглядах відбувається його становлення і розвиток. Вивчення втіленого у нормах міжнародного права та європейському праві досвіду призначення покарання неповнолітнім злочинцям має практичну цінність, важливе для вдосконалення сучасного законодавства.

У Мінімальних стандартних правилах ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінських правила»), затверджених 29 листопада 1985 р. [173], серед керівних принципів винесення судового рішення і вибору заходів впливу для неповнолітніх правопорушників значиться, зокрема, такі:

«17.1. При виборі заходу впливу компетентний орган повинен керуватися наступними принципами:

а) заходи впливу завжди повинні бути співрозмірні не лише з обставинами і тяжкістю правопорушень, але й з становищем та потребами неповнолітнього, а також з потребами суспільства;

б) рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинні прийматися тільки після ретельного розгляду питання і обмеження повинно бути по можливості зведене до мінімуму;

с) неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним у вчиненні діяння з застосуванням насильства проти іншої особи або в неодноразовому вчиненні

інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу;

d) при розгляді справи неповнолітнього питання про його або її благополуччя повинно слугувати визначальним фактором...

19.1. Поміщення неповнолітнього до якоїсь виправної установи завжди повинно бути крайнім заходом, застосовуваним протягом мінімально необхідного строку".

Що стосується європейських норм і правил, встановлених законодавством Європейського союзу чи Ради Європи, слід погодитись, з тим, що міжнародно-правові стандарти, зафіксовані у відповідних джерелах міжнародного «м'якого» права та розроблені відповідно ним і спрямовані на пряму протидію злочинності рекомендації РЄ, за своїм змістовним наповненням є не «регіональними», а повноцінними міжнародними стандартами, що впроваджуються на європейському регіональному рівні. Європейські стандарти є відтворенням певних варіативних західноєвропейських моделей правосуддя у справах неповнолітніх.

Ця варіативність відтворює три відповідні моделі. За даними Є.Назимки ними є соціально-правова модель, або «модель, що базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників» («welfare model»); кримінально-правова («justice model») та змішана, або подвійна («hybrid, dual model») модель. [190]

Питання генези та оформлення принципів покарання неповнолітніх згідно європейським та міжнародним стандартам знайшли своє втілення і загальні характеристики у працях Є.Назімко та попередників [190-194; 322]. Саме вони ретельно охарактеризували загальні принципи інституту покарання неповнолітніх, надали первісний аналіз основним тенденціям розвитку інституту, оформлення міжнародних та європейських стандартів у галузі.

Питання міжнародного захисту прав та інтересів дитини також широко досліджували відомі вітчизняні вчені, серед яких: В. Г. Буткевич, М. В.

Буроменський, В. Н. Денисов, О. В. Задорожний, та інші. За даними дослідників проблематики кримінально-правового захисту дитинства, Україною було ратифіковано та прийнято до виконання низку нормативно-правових актів, які тією чи іншою мірою забезпечують кримінально-правовий захист дітей, та забезпечують підґрунтя нормативним актам, спрямованим на реалізацію кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Серед них:

- Угода про співробітництво держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав з питань повернення неповнолітніх у держави їх постійного проживання (ратифіковано 12 січня 2005 р.);
- Конвенція про кіберзлочинність (ратифіковано 7 вересня 2005 р. із застереженнями і заявами);
- Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (ратифіковано 11 січня 2006 р.);
- Конвенція про стягнення аліментів за кордоном (приєднання – 20 липня 2006 р. із заявою);
- Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського і ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи (ратифіковано 21 липня 2006 р. із застереженнями);
- Європейська конвенція про здійснення прав дітей (ратифіковано 3 серпня 2006 р. із заявою);
- Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права (приєднання – 14 вересня 2006 р. із заявою та застереженням);
- Європейська соціальна хартія (переглянута) (ратифіковано 14 вересня 2006 р. із заявами);
- Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів

захисту дітей у рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права (приєднання – 14 вересня 2006 р. із заявами та застереженням);

– Європейська конвенція про контакт з дітьми (ратифіковано 20 вересня 2006 р. із заявою);

– Європейська конвенція про громадянство (ратифіковано 20 вересня 2006 р. із застереженням та заявою);

– Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (ратифіковано 6 березня 2008 р. із заявами та застереженням);

– Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (ратифіковано 14 січня 2009 р.);

– Конвенція про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифіковано 29 листопада 2010 р.) [65, с. 9]

Поруч з цим окремі питання формування сучасних міжнародних стандартів інституту призначення покарання неповнолітнім в українській юридичній літературі спеціально не висвітлювалися.

Дослідження генезису міжнародних норм і принципів щодо призначення покарання неповнолітніх дозволило виділити основні положення правового стану дитини у сучасному світоустрої та особливості її кримінально-правового захисту [48].

Дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами, використання яких вона може вимагати:

До них віднесено:

принцип заборони дискримінації;

принцип визнання та забезпечення інтересів дитини;

принцип сталого розвитку у забезпеченні захисту права на життя та вільний розвиток дитини;

принцип справедливого поводження [74;76;88;89;100;109;116;126;146].

Заважаючи на те, що за останні роки, за даними європейських дослідників проблеми, виникли деякі питання, що стосуються визнання субсидіарності моделі призначення покарання неповнолітнім, європейські держави, будучи переконаними, що права та найвищі інтереси дітей мають бути підтримані й що для цього дітям має бути надано можливість здійснювати свої права, зокрема під час розгляду сімейних справ, які стосуються їх; визнаючи, що дітям для підтримки їхніх прав та їхніх найвищих інтересів має надаватися відповідна інформація та що думкам дитини має приділятися належна увага; визнаючи важливість ролі батьків у захисті та підтримці прав і найвищих інтересів дітей і зважаючи на те, що держави в разі необхідності мають також брати участь у такому захисті й у такій підтримці, сформували єдиний конвенційний механізм, відповідно якому при призначенні покарання неповнолітньому по справі суддя/судовий орган визначає[3, ст 6; 54 с. 9]:

а) чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності;

б) якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння:

- упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; - у відповідних випадках консультує особисто дитину (у разі необхідності - приватно) сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілий дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини;

- надає можливість дитині висловлювати її думки;

с) приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною.

Основне призначення суду по відношенню до підлітку згідно європейській традиції – не помістити його у в'язницю, а утримати від неї. «Вважалося важливим збудити у нього відчуття відповідальності, головними заходами, використовуваними судами, вважалися віддача під нагляд і приміщення у виховно-виправний заклад» [38, с.137; 52; 56; 59; 60]. Разом з

тим, невизначеність в критеріях обрання тієї або іншої міри покарання, широкі можливості заміни покарань, мали негативну тенденцію в правозастосовній діяльності.

Основний недолік сучасного європейського законодавства таким чином, бачиться в невстановленні чітких критеріїв обрання тієї або іншої міри покарання.

Позитивним слід визнати закріплення в законі норми про приміщення неповнолітнього у виховно-виправний заклад як переважного покаранню заходу, обов'язкового пом'якшення покарання цієї категорії винних.

Комплексна політика застосування кримінального примусу щодо неповнолітніх повинна бути зорієнтована на попередження злочинності серед неповнолітніх правовими засобами, що вимагає:

примату застосування принципу досудового поведження з делінквентами; мінімального втручання в особисте життя, права і свободи дитини протягом судового розгляду;

призначення виду чи строку покарання, адекватного віку, соціальним та психофізіологічним особливостям порушника.

При цьому позбавлення волі повинно бути виключним, а не базовим покаранням серед покарань неповнолітніх [313; 315; 325; 329].

Дослідники системи європейської юстиції та покарання неповнолітнім вважають за необхідне вказати на такі тенденції у визначенні правил призначення покарання у останні роки.

Перше, необхідність підняття віку кримінальної відповідальності до середньоєвропейського показника в 15 років. Особливу увагу слід приділити вирішенню питань судового захисту прав та інтересів неповнолітніх, які вчинили у віці від 11 до 14 років суспільно-небезпечні діяння.

Ці підлітки спрямовуються до приймальників-розподільників для неповнолітніх, але належного захисту їх прав на сьогодні не існує. Додаткової уваги потребують також ситуації, коли було затримано іноземних підлітків, що

опинилися у приймальниках-розподільниках, оскільки жебрацтво, яке є підставою їх повернення до країни реєстрації відповідно до Угоди про співробітництво міністерств внутрішніх справ з питань повернення неповнолітніх до держав їх проживання від 24.09.1993 р., є, згідно з міжнародною практикою, статусним діянням.

Те ж саме стосується питань забезпечення законних прав та інтересів підлітків, до яких застосовуються примусові заходи виховного характеру чи інші примусові заходи, використання та призначення яких пов'язане із встановленням пріоритету застосування примусових заходів виховного характеру перед покаранням.

Друге, розгляд можливостей збільшення віку застосування примусових заходів виховного характеру та інших заходів безпеки, компенсаційних та профілактичних заходів на молодих злочинців (до 21 року) з метою відвернути останніх від кар'єри правопорушника.

Наприкінці останнє – системне протистояння спробам розповсюдження моделі правил кримінального правосуддя для дорослих на неповнолітніх, оскільки це не тільки методологічно неправильно, але й має перспективи погіршення характеристик рецидиву злочинності задля криміногенному впливу раніше судимих та загалом дорослих на неповнолітніх правопорушників [5; 334].

Системи правосуддя та призначення покарання у справах неповнолітніх в Європі розвивалися в різних формах і з різною орієнтацією.

Дивлячись на санкції і заходи загального реагування, які засновані на міжнародних та європейських стандартах, основна тенденція цього віку свідчить про:

розширення застосування альтернатив покаранню у вигляді освітніх чи інших заходів, що спрямовані на поліпшення відповідності заходів впливу із ступенем важкості правопорушення;

розвиток моделей примирення/медіації між потерпілим і правопорушником як альтернатив судовому переслідуванню;

застосування родинної терапії, заходів навчання та поведження у концепті відновного правосуддя [5, 6].

В першу чергу, загальні принципи Рекомендації Комітету міністрів Rec (99) 19 щодо медіації в кримінальних справах підкреслили, що посередництво повинне бути доступним на всіх етапах кримінальної справи (ст. 4), і що посередницькі послуги повинні бути доступні в цілому (ст. 3).

Рекомендація Ради Європи №R. (2006) 2 щодо європейських тюремних правил підкреслює використання відновлення і посередництва для вирішення конфліктів між і з ув'язненими (Правило 56.2) і при подачі скарг або запитів до компетентних органів (Правило 70.2). І, нарешті, Директива 2012/29 /Європейського парламенту та Ради ЄС від 25 жовтня 2012 року встановлює мінімальні стандарти щодо забезпечення прав, підтримки і захисту жертв злочинів, та підкреслює вигоду заходів відновного правосуддя, таких як медіація між потерпілим і правопорушником (ст. 46).

Для неповнолітніх, зокрема, Рада Європи у Рекомендації №R. (2003) 20 про нові методи роботи з неповнолітніми правопорушниками і роль правосуддя неповнолітніх і Рекомендації №R. (2008) 11 Ради Європи про Європейські правила утримання для неповнолітніх правопорушників роблять конкретні посилання на відновлення і відшкодування збитку.

Рекомендація №R. (2003) 20 Ради Європи вказує на посилення альтернатив формального звинувачення, беручи до уваги принцип пропорційності і вільний допуск відповідальності (ст. 7).

Крім того, рекомендація робить акцент на наданні більш інноваційним та ефективним реакціям органів юстиції при роботі з більш серйозними і насильницькими злочинами, і заохочує використання медіації, а також відшкодування шкоди потерпілому у відповідних випадках (ст. 8).

Нарешті, Керівництво Ради Європи №24 (2010) 17 по дружньому правосуддю для дітей вказує на просування альтернатив судового розгляду, зокрема посередництво, для вирішення спорів [5-7]

Слід також зазначити, що загальноєвропейською тенденцією є й те, що право на справедливий суд в контексті положень п.1 ст.6 Європейської конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод розповсюджується не тільки на кримінальні правопорушення неповнолітніх, але й на дисциплінарні вчинки, чи так звані статусні правопорушення (неналежна поведінка в школі, на вулиці, в інших громадських місцях; жебрацтво, жорстоке поводження, втеча з дому, захоплення азартними іграми).

Встановлення заборони криміналізації статусних правопорушень чи декриміналізації останніх є нагальною необхідністю, що впливає із основних міжнародних положень.

Звідси, міжнародно визнані основи призначення покарання неповнолітніх є системою законодавчо закріплених прийомів та способів, принципів, правил та положень застосування карних приписів щодо підлітку, який скоїв кримінальне правопорушення.

Ці прийоми та способи призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Вони визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги.

Тому основи призначення покарання не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання основ призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання неповнолітніх, досягнення принципу соціальної справедливості [2; 5;6].

Недарма, питання декриміналізації статусних правопорушень неповнолітніх є частиною Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо

неповнолітніх в Україні, яка була затверджена Указом Президента України від 24 травня 2011 року №597/2011.

Конвенція ООН з прав Дитини 1989 року; Керівні принципи ООН з попередження злочинності серед неповнолітніх та Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі 1990 року; Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо нових засобів роботи з злочинністю серед неповнолітніх і ролі правосуддя у справах неповнолітніх 2003 року; Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам членам щодо соціальної реакції на злочинність серед неповнолітніх 1987 року; Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі раннього психологічного втручання з метою профілактики злочинності 2000 року; Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 року, та інші обумовлюють розгляд типових принципів призначення покарання неповнолітнім [242; 254].

У цих умовах важніше всього розглянути деякі загальні питання призначення покарання неповнолітнім, що носять методологічний характер.

Ретроспективний аналіз зарубіжного досвіду в розвитку методологічних підходів до відповідальності і покарання неповнолітніх дозволяє зробити наступні висновки:

- інститут покарання неповнолітніх в своєму розвитку пройшов довгий, вельми суперечливий історичний шлях: від визнання неповнолітніх приналежністю батьків і у зв'язку з цим покарання їх без вини за принципом об'єктивного ставлення до формулювання правила кримінальної безвідповідальності малолітніх і виділення неповнолітніх в особливу категорію, що вимагає спеціальних охоронних методів і способів дії;

- починаючи з XVIII ст. у правових переконаннях мислителів європейських країн послідовно відображаються і знаходять своє законодавче закріплення погляди на необхідність гуманістичних підходів до неповнолітніх злочинців, які до початку XIX ст. привели до повсюдного створення спеціалізованих ювенальних судів і несудових органів, що займаються

проблемами неповнолітніх з тим, що відхиляється, зокрема злочинним велінням.

У сенсі нашої роботи слід говорити не загалом о системі концептуальних положень призначення покарання, а виділяти принципи окремих правових інститутів, які стосуються проблематики караності злочинів підлітків, їх легітимації за умов співвідношення нормативних та дискреційних основ призначення покарання. В цьому відношенні можна говорити не тільки про принципи кримінального права, але і про принципи інституту призначення покарання. Ними слід рахувати ті початкові і найважливіші положення, які визначають всю діяльність судів по застосуванню покарання до осіб, винних у вчиненні злочину.

Принципи і загальні засади призначення покарання взаємозв'язані і часом ототожнюються один з одним. Проте така позиція навряд витікає зі змісту кримінального закону.

Принципи можна привести до того, що вони виражаються, закріплюються, конкретизуються загальними засадами призначення покарання, формуються, кристалізуються на їх основі. У зв'язку з цим можна погодитися з тим, що співвідношення між принципами і загальними засадами призначення покарання виступає як відмінність між загальним і одиничним, особливим.

При чому специфічними, особливими принципами у даному випадку є концептуальні положення призначення покарання неповнолітніх де дані про зріст, соціальний, економічний, психологічний та психіатричний стан та особливості розвитку підлітку кореспондують його активності та відповідній оцінці з боку закону, правопорушника та потерпілих, соціальної спільноти та родини, держави в цілому. Ці елементи є так званим ландшафтом правового аналізу поведінки злочинця та підґрунтям при відповідному призначенні покарання останньому[59;60; 64; 75; 103: 105; 255; 257; 264; 266; 312; 319; 322; 324].

З точки зору В.О.Тулякова, злочинність як форма девіації є невід'ємним елементом розвитку, його ландшафтом. Феномен правового ландшафту може бути описаний як співвідношення законності у вигляді режиму верховенства права, злочинності як інституту та зловживань владою та правом як певних прошарків. Динаміка взаємозв'язку цих елементів впливає на платформи правового регулювання, медійних, комунікативних, духовних образів існування та розвитку концептів істини, добра, краси, блага та справедливості. Кримінологічне значення та комплексне вирішення цих питань може бути охарактеризованим як методологічна основа майбутнього кримінології у цілому [137, с. 29].

У цьому сенсі повинні бути запропонованими доктринальні передумови реорганізації системи правил та принципів призначення покарання неповнолітнім за скоєння кримінального правопорушення, за умов з'ясування перспектив та можливих обмежень процесу формалізації призначення покарання неповнолітнім.

Справа у тому, що, виходячи з принципу гуманізму у кримінальному праві [218; 262; 318; 319; 324; 339; 341], при призначенні покарання неповнолітньому повинні враховуватися всі позитивні дані, що характеризують особу неповнолітнього, а серед негативних – лише ті, що прямо пов'язані із вчиненням злочином.

Так, слід вважати за необхідне реалізацію ідеї про доповнення рекомендацій щодо застосування ст. 103 КК України правилом, яке забороняло б судам враховувати при призначенні покарання неповнолітнім негативні дані про їх особу, окрім тих, які безпосередньо пов'язані із вчиненням злочином (наприклад, жорстокість у ставленні до потерпілого, виключна аморальність злочинних дій).

При цьому слід зобов'язати суди чітко зазначати у вирoku, яким саме чином та чи інша негативна риса (властивість) особи неповнолітнього пов'язана із фактом вчинення ним злочину із тим, щоб виключити можливість врахування

судами різного роду негативних рис неповнолітнього, прямо не пов'язаних зі злочином.

Аналіз проблематики, що вивчається, з урахуванням порівняльно-правової думки у сфері кримінально-правового обмеження правопорушень неповнолітніх у новітніх кримінально-правових актах свідчить про встановлення пріоритету застосування примусових заходів виховного характеру перед покаранням.

Дослідження питань призначення покарання неповнолітнім свідчать, що по всій Європі, політика, заснована на уявленнях про субсидіарність та пропорційність державних інтервенцій проти неповнолітніх правопорушників, залишається в силі [5].

Проте останнім часом, у зв'язку із зростанням масових молодіжних виступів, та конфліктів дезадаптації у ряді європейських країни, ми також стаємо свідками подій, які беруть за основу протилежний підхід, пов'язаний із введенням максимальних термінів покарання та додаткових заходів безпеки.

Такі тенденції можна побачити зокрема, в Англії та Уельсі, а також у Франції і Нідерландах. В інших країнах, таких як Німеччина і Швейцарія, вельми поширеним є мінімальне втручання у особисте життя підлітків, віддаючи пріоритет навчанню та соціально-реабілітаційним заходам, чи заходам відновного правосуддя. Відома, наприклад, судова тенденція скорочення удвічі покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк у випадках його призначення неповнолітнім [6].

У цьому сенсі потребує додаткового висвітлення проблема правової природи примусових заходів з урахуванням системної класифікації інших заходів кримінально-правового впливу (заходи безпеки, соціального захисту, реституції та компенсації, схвалення).

Дуалізм правових режимів відповідальності підлітків залежно від ступеня фізичного та психологічного розвитку та формальної ознаки зросту надає відповідні шанси щодо послідовного опису правового статусу примусових

заходів, які застосовуються до осіб що не досягли віку кримінальної відповідальності, осіб віком від 14 до 16 років, осіб віком до 18 років.

Вважаємо, що потребує більш чіткого визначення перелік заходів виховного характеру, який може бути застосований для даних категорій підлітків.

Примусові заходи виховного характеру мають певні переваги перед покаранням, оскільки спрямовані на досягнення цілей запобігання злочинам, виправлення та ресоціалізацію неповнолітніх, як правило, без ізоляції останніх від суспільства.

Подальші напрямки вдосконалення ст. 104 КК України, як вважають фахівці, повинні бути пов'язаними із розширенням обов'язків, які покладаються на звільненого від покарання неповнолітнього, за рахунок введення, зокрема, відвідування різних освітніх заходів і спеціалізованих програм, відшкодування заподіяних збитків тощо.

Є сенс у пропозиціях, щодо можливостей виключення повторного звільнення неповнолітнього від покарання за ст. 104 КК України, якщо протягом іспитового строку він вчинить новий умисний злочин.

Далі, існує належна необхідність використання відповідних рішень Європейського Суду з прав людини для формування концепції кримінального правопорушення з урахуванням особливостей реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, як особливих суб'єктів правовідносин.

Саме цьому вважаємо за необхідне також у майбутньому розглянути питання нормативного закріплення загальних засад призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу для підлітків. У цьому сенсі та відповідно положенням ст.6 Європейської конвенції з охорони прав та фундаментальних свобод людини, мова повинна йти про низку змін до Кримінального Кодексу України, спрямованих на вдосконалення кримінального законодавства в частині призначення покарання та інших заходів кримінально-

правового впливу неповнолітнім за умов визначення генералізованої моделі обмеження судової дискреції.

У сучасних умовах за умов урахування особливостей молодших підлітків вона мала б бути такий вигляд: особам від 14 до 18 років покарання не може перевищувати половини розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого для неповнолітнього відповідними положеннями Загальної частини Кримінального кодексу України, та відповідною санкцією статті (частини статті) цього Кодексу.

Вважаємо за необхідне підкреслити також значущість позиції про те, що вітчизняне кримінальне законодавство в частині покарання неповнолітніх не повною мірою враховує положення відповідних міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Україною.

Існуючий в КК України перелік покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, є обмеженим і не дозволяє достатньою мірою врахувати психологічні й соціальні особливості неповнолітніх та індивідуалізувати покарання для них.

З урахуванням змісту таких міжнародних документів та загальних особливостей підходів зарубіжних держав до покарання неповнолітніх, ключовими напрямками вдосконалення чинного кримінального законодавства в цій частині повинно бути розширення переліку покарань та видів кримінально-правового впливу, що можуть бути застосовані до неповнолітніх.

Так, мова йде щодо необхідності формування багатокількісної системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх, серед яких бажано б було відокремити заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації. Пропонується, наприклад, розгляд можливостей застосування обмеження чи позбавлення можливостей користування електронними заходами зв'язку, спілкуванням у соціальних мережах, щодо осіб, винних у злочинах, що пов'язані із посяганням на інформаційну безпеку [314; 322; 329; 342].

Кримінальне законодавство України розглядає неповнолітнього як «особливого» суб'єкта кримінально-правових відносин [86], але ці особливості не повною мірою відображені і знайшли своє закріплення в нормах кримінального права.

Але загалом це не стосується потерпілих від злочину.

До того ж правове положення неповнолітніх в кримінально-правових відносинах визначене без урахування його статусу і правомочності в інших сферах суспільних відносин, від яких залежать рамки і межі кримінальної відповідальності і покарання. Ця тема – суб'єктів кримінально-правового впливу особливого роду потребує ретельного вивчення у сучасних умовах розвитку кримінально-правової доктрини.

Важливим елементом, що впливає із міжнародних нормативних аспектів призначення покарання неповнолітнім є те, що неповнолітні як суб'єкти кримінально-правових відносин мають право на помилку [5].

Це стосується обізнаності у суспільній небезпеці та/або протиправності діяння.

У випадку встановлення фактів помилки повинно бути вирішено питання про непритягнення особи до кримінальної відповідальності із застосуванням ч.2. ст.11 КК України або за відсутності вини.

Законодавчо повинні бути викладені також загальні принципи призначення покарання, які відповідають сучасним міжнародним стандартам [2]. До них відносяться:

- Найкращі інтереси дитини повинні бути основним аргументом відбору санкції;
- Державна реакція має відповідати характеристикам дитини і ступеню тяжкості скоєного злочину;
- Звіт про соціальне обстеження повинен передувати винесенню вироку;

- Мета винесення вироку повинна спрямована на інтеграцію і виховання правопорушника, а не на кару;
- Покарання, не пов'язані з позбавленням волі, повинні бути застосовані всюди, де це можливо;
- Позбавлення волі слід використовувати лише як крайній захід і протягом найбільш короткого періоду.

На додаток до принципів, які застосовуються спеціально для винесення вироку, основні принципи Конвенції з прав дитини [254; 310; 314] повинні бути також застосованими протягом винесення вироку. До них відносяться принципи недискримінації, поваги дитини, право на життя, право на розвиток до максимуму.

Отже, розвиток сучасних міжнародних та європейських стандартів свідчить про те, що основою державної стратегії кримінально-правової протидії правопорушенням неповнолітніх повинна стати дружня дітям система ювенальної юстиції (Child Friendly Juvenile Justice).

Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних санкцій (попередження, догана, реституція та компенсація). Покарання, пов'язані з примусовою працею та/або позбавленням волі, згідно з міжнародно визнаною принципу мінімального втручання, мають реально бути визначені як крайня міра у системі кримінально-правових заходів.

1.3. Компаративні аспекти призначення покарання неповнолітнім

Далі надамо кратку характеристику генези та сучасного стану призначення покарання неповнолітнім в окремих зарубіжних країнах, що належать до окремих правових родин [4; 106; 107; 109; 184; 191; 198; 228; 232; 236; 241; 277-307]. Зазначимо загалом, що більшість нормативних актів не спрямована виключно на призначення покарання неповнолітнім. У деяких країнах судді користуються загальними правилами притягнення до кримінальної відповідальності. Хоча існують й розвинені країни європейської

родини. Саме таким чином з'являється можливість висвітлення центральних ідей не тільки у пенальній політиці держави, але й у характеристиках нормативних засобів та правил призначення покарання у конкретних правових родинях.

Однією з найпоширеніших класифікацій основних правових сімей у наш час є запропонована Рене Давідом— романо-германська, сім'я загального права, сім'я соціалістичного права, філософські або релігійні системи [77]. С токи зору представників української юридичної науки (Ю.Кузнецов) ця класифікація ґрунтується на таких критеріях:

1) юридико-технічному критерію (джерела права, структура чинного права, юридична термінологія, правові принципи, концепції, конструкції, методи й практика роботи юристів тощо);

2) ідеологічних критеріях (філософські, політичні й економічні принципи, світоглядні та суспільні ідеали, на які спирається відповідне національне право).

Компаративний і історичний аналіз проблеми свідчать про домінантність концепцій переоцінки особи правопорушника чи применшення значення тяжкості і характеру скоєного злочину при призначенні покарання.

Загальновідомо, що ще в римському праві посилення на несформованість психіки і відсутність життєвого досвіду і як наслідок – надання судового захисту, вперше була сформульована в нормах цивільного права. У Дигестах імператора Юстиніана (IV в. н.е.) в книзі четвертої в п.1 титулу IV «Про осіб, 25 років», що не досягли, є вислів Домініція Ульпіана: «Оскільки всім відомо, що у осіб цього віку розсудливість є хистою і неміцною і схильна до можливостей багатьох обманів»[84, С.89]. Правда, проявляючи непослідовність, той же Ульпіан вважав, що «при правопорушеннях не слід приходити неповнолітнім на допомогу і така не виявляється»[84, С.90].

У античному світі і середньовіччі конкретизувалася відповідальність неповнолітніх перед державою. Вперше сформульований в законах XII таблиць

принцип прощення покарання трактувався як прощення, виправдане неповноліттям. Згідно із законом XII таблиць малолітній злочинець звільнявся від покарання за наявності 2 умові:

- 1) коли той, що зробив злочин не розумів характеру злочинного акту;
- 2) коли сам злочинний акт не був доведений до кінця [166;178; 191].

Метою цієї роботи не є історичний аналіз розвитку покарання неповнолітніх, тем більше, що у вітчизняній літературі практично кожна дисертаційна робота присвятила окремий підрозділ вивченню історичного та генетичного досвіду формування покарання неповнолітніх та інших заходів кримінально-правового впливу [91; 96; 98; 99; 103; 110; 111; 119; 120; 121; 122; 125; 128; 138; 150; 163; 174; 176; 178; 180; 185; 186; 188; 200; 201; 205; 210; 221; 235; 238; 244; 245; 247; 249; 257; 312; 329; 339; 342].

Відмітимо лише, що за умов панування класичної школи кримінального права та відносної її неспроможності подолання проблематики делінквентності підлітків, з диверсифікацією філософських та ідеологічних підходів до злочинності неповнолітніх почалося формування нової кримінальної політики.

Серйозні зміни в кримінально-правовій політиці відносно неповнолітніх відбулися протягом XX в., та на початку XXI в. за умов розповсюдження ідеології захисту прав людини та антропологізації кримінального знання [211]

Ще на початку 1920-х рр. намітилася практика комплексного державного підходу до рішення проблем охорони життя неповнолітніх, попередження правопорушень в їх середовищі. Керуючись антропологічними ідеями примату соціального захисту над покаранням, у Європейських державах повноваження правоохоронних органів у сфері кримінального судочинства у справах неповнолітніх були істотно обмежені, але не виключені повністю.

Після Другої Світової війни переорієнтація кримінальної політики відносно неповнолітніх до пріоритету виховної дії мала, крім позитивного ефекту обмеження каральних заходів, негативну тенденцію перекосу у бік

верховенства адміністративних органів, які, по суті, стали виконувати функції відправлення правосуддя.

Поруч з цим, з течією часу, у європейських країнах загальною тенденцією, як було вказано вище, стала орієнтація законодавців та правозастосувачів на те, що санкції і заходи до підлітків повинні бути спрямовані на їх реабілітацію та реінтеграцію у суспільство з метою формування класу відповідальних, правослухняних громадян.

Отже, питання індивідуалізації покарання є відображенням культури та системи цінностей самого товариства, відношення держави та суспільства до молодшої генерації і поглядах на те, що можна зробити з метою відповідного виховання та суспільної реабілітації правопорушників.

Саме ця тенденція є домінуючою у європейському товаристві. Це, як було показано вище, базується на ідеї, що неповнолітні правопорушники перебувають у складному становищі перехідного віку, недоліки соціалізації якого краще подолати заходами освітньої підтримки замість покарання. До того ж дезадаптаційна злочинність серед неповнолітніх та делінквентність останніх носить епізодичний характер, який нейтралізується при інтеграції підлітку в сімейне чи доросле життя [6; 9; 10; 11: 26; 30]

Таким чином у Європейських країнах, та пов'язаних із ними країнах Співдружності та Сполучених Штатах Америки соціальний контроль та покарання злочинності серед неповнолітніх та неповнолітніх заснований на концепті благополуччя та справедливості, інтеграції правопорушника у суспільство, використання освіти замість покарання, а також пропорційного санкціонування характеристикам діяння та особі правопорушника.

Дослідники виділяють основні принципи реалізації сучасної кримінальної політики відносно неповнолітніх правопорушників. До них віднесено:

- Освіта замість покарання;

- Мінімальне втручання в особисте життя (пріоритет субституції, аддитивності заходів впливу),
- Розвиток відновного правосуддя (вирішення конфліктів між потерпілим та правопорушником і суспільством на особистому рівні поза системою правосуддя)
- використання покарання, зокрема, позбавлення волі, як останнього засобу державного впливу [5; 9].

Дивлячись на тенденції розвитку призначення покарання неповнолітнім, неважко побачити, що примусові процеси на початку йшли шляхом субституції, декриміналізації, зміни статусу правопорушників та деінституціоналізації системи контролю, розвиток процесуальних гарантій учасників кримінальних правовідносин.

Відомий германський фахівець у галузі ювенальної юстиції професор Фрідер Дункель, розвиваючи цю тезу вказав на те, що в процесі гуманізації поводження з неповнолітніми правопорушниками система державного примусу отримує нові якості, що пов'язано із розвитком нових курсів реабілітації та освіти для підлітків розробкою суспільних санкцій та участю общини у реабілітації та інтеграції неповнолітнього правопорушника. За його словами у світі розпочинається ера реабілітаційних заходів, які спрямовані на інтеграцію особи у суспільство.

Здебільшого це виражається у:

- *Реституції (відшкодуванні збитків);*
- *Відновному правосудді, пов'язаному із концептом суспільної відповідальності соціального оточення підлітку ("responsibilisation");*
- *Спільних санкціях юстиції причетних;*
- *Приматі освітніх, реабілітаційних програм та додатковості покарання [5; 6].*

Кажучи про континентальну Європу, відзначимо, що за останні роки тенденція заміни покарань заходами виховного впливу, чи загалом застосування примусових заходів виховного характеру є основною.

Так, у Республіці Болгарія за останні десять років має місце зменшення долі тюремного ув'язнення серед санкцій, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників. Більше 40 відсотків судових справ закінчуються задля процедурі медіації.

У Хорватії частина неповнолітніх, яких було засуджено до позбавлення волі утричі була вище у 1980-і роки ніж сьогодні.

У Данії не більше 10 відсотків неповнолітніх засуджуються до покарання у вигляді позбавлення волі.

У Чеській Республіці частка позбавлення волі молодих в'язнів зменшилася з 14 відсотків у 1995 році до 7 відсотків у 2006 році від загальної чисельності вироків неповнолітнім.

В Англії і Уельсі показники судової практики для неповнолітніх характеризуються також скороченням ув'язнення молодих правопорушників на 35 відсотків. І це на фоні переходу до консервативної моделі винесення вироків, пов'язаної із зменшенням витрат на реформаторії.

В Естонії з реформою 2002 року частка заходів передачі розгляду справи на кшталт молодіжних комітетів складає 80 відсотків.

У Фінляндії частка застосування позбавлення волі серед санкцій неповнолітніх зменшилася у три раз (0.8 %). Саме принципи пропорційності впливу та евристичності/передбачуваності результатів стали мати центральне значення для сенсу кари (74 % штрафів).

Французька система кримінального переслідування традиційно ґрунтується на принципі доцільності. Прокурор має право на свій розсуд, вирішити чи слід переслідувати конкретну особу в судовому порядку [305; 306]. У 2006 році майже у 60 відсотків випадків неповнолітні були звільнені. Поруч з цим, розквіт міграційних та дезадаптивних процесів, масове безробіття,

маргіналізація, протестні рухи та кольорові революції також визначають тенденцію застосування репресивних методів кримінально-правового впливу до підлітків у розвинених країнах. Хоча загалом, у сфері призначення покарання домінують гуманістичні тенденції. Так, у Франції задля розробці реабілітаційних реформаторів для 16-17 річних рецидивістів, удосконалено громадські санкції, розвинену мережу установ соціального захисту закритого типу.

У Німеччині при приматі альтернативних санкцій все більше практикується альтернативне втручання у справу, механізми медіації. Виявлена тенденція великих дискреційних повноважень судді у справах неповнолітніх у країнах Західної Європи свідчить про можливість певної заангажованості суддівського істеблішменту за умов розповсюдженості недійної та комунікативної інформації про злочинну активність неповнолітніх.

У Греції все далі розвиненим є механізм посередництва при розгляді кримінальних спорів. Вік притягнення до кримінальної відповідальності піднявся до 15 з 13 років. У Литві збільшилося призначення виховних заходів та інституцій по нагляду за неповнолітніми. У Північній Ірландії вперше в світі розпочалося застосування електронного розгляду спорів за допомогою сімейних телеконференцій. Тобто елементи диверсифікації та відновного правосуддя стають субститутами кримінальних санкцій все частіше [5; 6].

В Україні скорочення злочинності неповнолітніх відображує не гуманізацію процесу, а колапс системи реєстрації проступків та практичну аморфність діяльності поліціантів. Чим, як не цим в змозі прояснити, що за останній рік злочинність неповнолітніх понизилася на 50 відсотків, а рівень корисливо-насильницької злочинності, зґвалтувань виріс двічі, вбивств та тяжких тілесних ушкоджень на 30 відсотків. Спрацьовують ножиці кримінальної юстиції: при домінанті тяжких злочинів інші типи злочинності формують латентну її частину.

Розглядаючи питання призначення покарання у країнах англосаксонського права, відмітимо, що загалом існування значної кількості реформаторів носить селективний характер, та застосовується не на базі повсякденної політики, але в залежності від моделі, що сприймається електоратом юрисдикції. З цього приводу, та маючи на увазі широкі дискреційні повноваження суддів система призначення покарання неповнолітнім у США залежить від конкретних юрисдикцій та може бути чи зовсім формалізованою, чи навпаки, бути зосередженою на реабілітаційних програмах. Обов'язковою частиною таких програм має бути компенсація та реституція потерпілому [9; 15] Більш того, зорієнтованість на жорстокість покарання є принциповим положенням, з яким ми зіштовхуємося, наприклад, у безпрецедентних випадках порушення міжнародного права прав людини (доречи США не ратифікували Конвенцію ООН з прав дитини) при призначенні неповнолітнім правопорушникам у деяких юрисдикціях довічного позбавлення волі (Невада).

Сьогодні у чотирнадцяти країнах, за даними Human Rights Watch, існують закони, що допускають довічне ув'язнення неповнолітніх правопорушників, хоча не ясно, у всіх цих випадках це означає довічне позбавлення волі, або умовно-дострокове звільнення залишається можливим Південна Африка за повідомленнями, має чотирьох малолітніх злочинців, які відбувають довічне позбавлення волі без права дострокового звільнення. Танзанія одного, і, наскільки нам відомо, було від чотирьох до семи неповнолітніх злочинців, засуджених до довічного ув'язнення в Ізраїлі станом на 2005 рік. Крім того, молодь може технічно отримувати таке покарання згідно кримінальному законодавству Антигуа і Барбуда, Австралії, Брунею, Домініки, Кенії, Сент-Вінсент і Гренадін, Соломонових Островів і Шрі-Ланки, але, здається, що покарання рідко, якщо загалом коли-небудь використовували. І, нарешті, в законодавстві Буркіна-Фасо і Куби, довічне позбавлення волі є технічно можливим для осіб у віці старше шістнадцяти років, але ми не знаємо жодного випадку, в якому воно було застосовано [15]

Виникають певні труднощі при аналізі проблематики, що досліджується в країнах мусульманського права, оскільки категорія неповнолітніх злочинців, як правило, окремо не виділяється і мова може йти лише про визначення віку притягнення до кримінальної відповідальності.

Доречи, проблема уніфікації віку притягнення до кримінальної відповідальності визначається однією з центральних при характеристиках перспектив розвитку концепції призначення покарання неповнолітнім.

Мінімальний вік кримінальної відповідальності в Європі коливається від:

- 10 (Англія й Уельс, Північна Ірландія та Швейцарія),
- 12 (Нідерланды, Шотландія і Туреччина),
- 13 (Франція),
- 14 (Австрія, Німеччина, Італія, Іспанія та чисельні країни Центральної та Східної Європи),
- 15 (Греція і Скандинавські країни)
- і навіть 16 (для конкретних злочинів в Росії та інших країнах Східної Європи)
- або 18 (Бельгія) років.

Після недавніх реформ в країнах Центральної та Східної Європи, найбільш поширений вік кримінальної відповідальності є 14 років [5].

Сучасний етап в еволюції кримінального законодавства характеризується поглибленням і подальшим розвитком гуманізму, спеціалізацією у справах неповнолітніх, причому не тільки у справах про злочини, досконалі неповнолітніми, але і у справах проти їх прав і інтересів.

Науковий інтерес до цієї теми виник давно, разом з появою в світі різного виду елементів ювенальної юстиції, а останнім часом у зв'язку з практичною реалізацією в нашій країні концепції судової реформи особливо загострився у вітчизняній науці.

На пострадянському просторі останніми роками вельми плідні наукові опрацювання даної проблеми здійснені рядом учених (В.Д. Єрмаков, Н.Н. Крестовська, Э.Б. Мельникова, В.В. Панкратов, Н.А. Орловська та ін.).

Світовий досвід боротьби із злочинністю неповнолітніх, а також організації захисту прав дітей і молоді показує, що заходи, що робляться окремими структурами держави і громадськості, без координуючої ролі спеціально створених для цих цілей судів належного ефекту не мають.

В той же час майже сторічний період існування в світі ювенальних судів, у тому числі і в дореволюційній Росії, довів їх достатньо високу ефективність в справі захисту прав, свобод і законних інтересів дітей, в запобіганні протиправній їх поведінці.

Ми будемо далеко не самотні, якщо підтримаємо пропозицію про відродження судів для неповнолітніх в Україні. Причому ця пропозиція критиці не піддається, майже всі автори підтримують цю ідею [81, с.10-13; 141, с.36].

Абсолютно зрозуміло, що введення ювенальних судів в Україні вимагає попереднього дозволу цілого ряду складних питань, зокрема необхідна воля законодавця, фінансове забезпечення, а також нормативна база для правосуддя у справах неповнолітніх.

Висловлюються думки про створення спеціальної «підгалузі кримінального права», оформлення в кримінальному праві «ювенального кримінального права» [237, с.84].

Що стосується останньої проблеми, то думається, що не слід систематизувати, кодифікувати і виділяти з чинного законодавства окремі нормативно-правові акти, що стосуються винятково неповнолітніх. Оскільки процес відділення ювенального законодавства від загального дуже трудомісткий, а його результати будуть вельми громіздкими і багато в чому дублюючими загальне законодавство, ми згодні з Э.Б. Мельниковою, яка вважає, що «правосуддя у справах неповнолітніх не можна розглядати як

систему, що функціонує абсолютно автономно, без зв'язку із загальним правосуддям» [166, с.54].

Ювенальна юстиція не обмежується лише одними спеціалізованими судами для неповнолітніх. У науці про неї мовиться як про систему державних і суспільних органів. Так, на думку одних авторів, до системи ювенальної юстиції повинні бути віднесені органи, розробляючи законодавство, направлене на захист прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх; забезпечуючи охорону їх прав, свобод і законних інтересів; здійснюючі правосуддя у справах неповнолітніх; виконуючі рішення (ухвали, вироки), винесені відносно неповнолітніх [167; 178; 191; 237].

У інших авторів інший погляд на структурні елементи ювенальної юстиції. Вона повинна складатися з: органів досудового реагування у справах неповнолітніх і сім'ї; судів у справах неповнолітніх і сім'ї; органів альтернативного реагування у справах неповнолітніх і сім'ї; суспільного правосуддя у справах неповнолітніх і сім'ї; органів, виконуючих покарання і інші заходи дії у справах неповнолітніх і сім'ї [104, с.16].

У будь-якому випадку, які б органи ні входили в систему ювенальної юстиції, її створення слід проводити поетапно, з використанням як нових, так і раніше вироблених форм і методів соціально-правового обслуговування дітей, але обов'язково в рамках єдиної концептуальної науково-обґрунтованої програми.

Основною із задач повинне стати максимальне скорочення застосування каральних заходів до неповнолітніх.

Суди для неповнолітніх в зарубіжних країнах стали активно розвиватися з початку XX століття, вони були створені в США, Англії, Франції, Італії і інших країнах.

Функціонування вказаних судів на сучасному етапі виходить з того, що неповнолітні злочинці повинні бути виправлені, а не покарані. Даний підхід яскраво відображений в ст.122-8 КК Франції: «Неповнолітні особи, визнані

винними в здійсненні злочинних діянь, стають об'єктом заходів захисту, допомоги, нагляду і виховання за умов і в порядку, встановлених окремим законом» [305,с.82].

У сфері кримінальної політики низки зарубіжних країн по відношенню до неповнолітніх все більше поширення набувають елементи відновного, а не карального судочинства, що припускає корінну відмінність в методах і способах реагування на факти здійснення злочинів підлітками. Проте і ця система не позбавлена недоліків, «обов'язки, що покладаються на злочинця як умова незастосування покарання, за своїм змістом все більше зливаються з традиційною системою покарання» [71, с.165-173].

Показовою є в даний час модель Новозеландської системи правосуддя відносно неповнолітніх, ядро якої складає сімейна конференція. Правопорушники у віці від 10 до 16 років можуть визнати свою вину перед потерпілим, пообіцяти загладити заподіяну шкоду особисто.

При цьому покарання визначає сім'я винного при обов'язковій згоді інших сторін.

Фактично покарання перестає бути таким в традиційному розумінні, втрачає своє каральне значення, перестає бути винятковою прерогативою держави, не травмує психіку підлітку. Фахівці ювенальних судів Нової Зеландії стверджують, що з часу введення сімейних конференцій в 1989 році кількість обігу в суд у справах молоді скоротилася на 75%, а число позбавлених свободи підлітків – на половину, менше навантаження доводиться на суди і в'язниці. [109, 26] Аналогічна модель, що одержала назву «кабінетної» системи, успішно діє і у Франції.

Окрім ювенального правосуддя перспективним залишається напрям розвитку відновного правосуддя. Ця тема в даний час активно обговорюється в науковому середовищі [105, с.10-11].

Необхідно відзначити позитивний факт – кримінальне законодавство України вже містить деякі елементи відновного правосуддя. Це, перш за все,

відноситься до можливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і покарання шляхом застосування до них примусових заходів виховного характеру (ст.97 і ст.105 КК), звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дієвим розкаянням (ст.45 КК) і у зв'язку з примиренням з потерпілим (ст.46 КК).

Закон встановлює п'ять видів примусових заходів виховного характеру:

- 1) попередження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача під нагляд батьків або осіб, їх замінюючих, або під нагляд педагогічного або трудового колективу по їх згоді, а також окремих громадян по їх проханню;
- 4) покладання обов'язку відшкодувати заподіяний майновий збиток;
- 5) напрям неповнолітнього до спеціальної учбово-виховної установи для дітей і підлітків (ст.105 КК).

Аналізуючи зміст примусових заходів виховної дії, можна зробити висновок, що в них є елементи відновного правосуддя. Багато учених-юристів називають примусові заходи виховного характеру ефективною мірою боротьби із злочинністю і альтернативою кримінальному покаранню [17, с.11; 18; 19].

Ще один елемент відновного правосуддя, який є у вітчизняному кримінальному законодавстві, – це інститут примирення.

Згідно ст.46 КК особа, що вперше зробила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим і відшкодувала заподіяні їм збитки або усунула заподіяну шкоду.

Інститут діяльного розкаяння (ст.45 КК), як елемент відновного правосуддя, дуже схожий з інститутом примирення. Звільнення винної особи від кримінальної відповідальності по ст.45 КК можливе при тих же обставинах, які позначені в ст.46 КК, але додатково необхідна добровільна явка з повинною після здійснення злочину і сприяння його розкриттю.

З початку 70-х років в багатьох країнах світу виникли і одержали широке практичне втілення концепції примирення злочинця з потерпілим, які розглядаються як найприйнятніші альтернативи кримінальному покаранню.

Витоки цієї ідеї сходять до робіт відомого норвезького кримінолога Нільса Крісті, що зробив спробу розробити практичну стратегію некарального реагування на поведінку, що відхиляється від закону. Початкова посилка його концепції базується на тому, що покарання (перш за все позбавлення волі), будучи свого роду «у відповідь ударом» з боку держави, фактично не вирішує виниклого соціального конфлікту, а іноді і стимулює його ескалацію.

Розповсюдженню цієї ідеї сприяли розчарування в традиційних методах протидії злочинності, незадоволеність певних верств населення великою вартістю реабілітаційних програм у виконавчих установах, а також зростання наукового інтересу до проблеми жертви злочину.

Під впливом цих чинників на практиці відносно злочинів невеликої і середньої тяжкості намітилася тенденція переносити центр тяжкості регулювання діяльності в сферу міжіндивідуальних відносин «правопорушник – потерпілий» і вирішувати породжувані злочином матеріальні проблеми на цивільно-правовій основі.

Особливістю сучасного кримінального законодавства низки розвинених країн, обумовленою загальною гуманізацією кримінальної політики, є розповсюдження охоронних норм про відповідальність і покарання неповнолітніх і на осіб старшого віку – до 21-25 років, в кримінальних доктринах та законодавстві різних країн вводяться поняття «молодих злочинців».

Отже ми бачимо, що протягом 2000-х років у багатьох країнах розвиток системи карального впливу з сильним акцентом на покарання і другорядну роль для реабілітації зумовлює не стільки характеристики системи призначення покарань, скільки індивідуальні дискреційні настанови суддів.

До того ж поступове зближення характеристик ювенальної та загальної юстиції у країнах Західної Європи надає можливості уніфікації застосування заходів кримінально-правового впливу до молодих правопорушників.

Процес індивідуалізації покарання має на увазі зміну існуючої системи цінностей, норм поведінки засудженої особи, тому відносно неповнолітнього, враховуючи не сформованість емоційно-психічної сфери, вважаємо допустимим, говорити про вплив кримінального покарання на внутрішню свідомість засудженого, проте його зміна не повинна розглядатися як кінцевий результат.

Існує підвищена стурбованість у заходах масової комунікації з приводу загрози злочинності серед молоді.

У той час як більшість досліджень показує, що темпи молодіжної злочинності є стабільними або знизилися, гучні випадки застосування етнічного насильства, поширеність молодих людей з етнічних меншин в ув'язненні, як видається, є причиною для занепокоєння в багатьох країнах. Відсутня узгодженість або навіть логіка в сучасному підході індивідуалізації покарання до таких осіб. У багатьох країнах населення підтримує суворість вироків для підлітків з етнічних меншин. Злочини ненависті (hate crimes) стають трендом сучасного суспільства пост-правди.

Кажучи ж про загальну практику індивідуалізації відповідальності неповнолітніх, зазначимо, що вона поступово збігає з процесом індивідуалізації покарання відносно дорослої людини.

Отже принциповими позиціями щодо індивідуалізації покарання у більшості країн світу є положення, що засновані на характеристиках, які відповідають базовим громадянським правам та свободам особи.

Вважаємо, що до принципів призначення покарання відносяться:

- а) законність покарання;
- б) його гуманізм;
- в) справедливість;

г) рівність;

д) вина;

е) призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Проведене дослідження судової практики щодо призначення покарання неповнолітнім в Україні дало змогу встановити, що у судових рішеннях наявні певні прогалини в застосуванні матеріального та процесуального права (неправильне визначення обов'язкових ознак об'єктивної сторони, зокрема відповідних дій, способу вчинення злочину тощо; неврахування деяких суб'єктивних ознак складу злочину; неправильне визначення судом покарання за вчинене діяння; не встановлення чи неналежне встановлення всіх обставин кримінальної справи, що мали значення для її правильного вирішення; сумнівність у виправданні певних осіб).

Сформульовано висновок про невідповідність видів і меж покарань у певних санкціях відповідних норм характеристикам неповнолітніх правопорушників.

З позицій необхідності врахування особи винного при призначенні покарання згідно міжнародному досвіду можна виділити комплекси ознак, що характеризують таку особу:

а) ті, які впливають на оцінку характеру і ступеня суспільної небезпеки, виходячи з суб'єктивної сторони діяння (форма вини як продукт розумово-вольової діяльності особи, мотивація як її процес і результат тощо.);

б) ті, які характеризують основні соціальні цінності особи, ступінь узгодженості властивостей особи, що виявилися в діянні, з основною орієнтальною позицією особи (поведінкова характеристика за тривалий період часу у сфері провідної діяльності, дозвілля, реалізації основних соціальних ролей тощо);

в) ті, що відносяться до початкових демографічних характеристик, що впливають на соціальний статус і тенденції розвитку особи (зокрема стосовно неповнолітніх характеристика сімейно-побутового середовища, що може істотно скоректувати висновок про межі відповідальності підлітку за власну поведінку);

г) що відносяться до особливостей психології підлітку, зокрема ступеня деформації загально вікових особливостей, що також може впливати на ступінь і характер відповідальності (затримка інтелектуального розвитку, розвитку волі тощо.);

д) фізичних характеристик, що відносяться до екстремальних ситуацій в умовах життя і виховання, які, навіть не впливають на характер і ступінь відповідальності, проте релевантні для вибору міри кримінально-правової дії.

Особистісні характеристики неповнолітнього створюють певного роду перешкоди до можливостей орієнтуватися в ситуації, адекватно реагувати на ті або інші життєві обставини, робити вибір.

Це унеможливорює правильний вибір покарання з урахуванням його профілактичного потенціалу та принципу гуманізму.

До того ж індивідуалізація покарання як процес повинна бути зорієнтованою на підвищення ефективності профілактичної функції кримінального закону.

Тобто, індивідуалізація покарання повинна бути пов'язаною із формуванням багатокільової системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх, серед яких бажано б було відокремити примусові заходи виховного характеру, заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації.

Таким чином, неповнолітні – особлива соціально-правова група, приналежність до якої визначає особливий статус в кримінально-правових відносинах, обумовлений специфікою майнових, трудових, сімейних прав і

обов'язків осіб, що не досягли віку 18 років. Інститут покарання неповнолітніх повинен будуватися з урахуванням їх специфіки.

Кримінальне законодавство України розглядає неповнолітнього як «особливого» суб'єкта кримінально-правових відносин, але ці особливості не повною мірою відображені і знайшли своє закріплення в нормах кримінального права.

Правове положення неповнолітніх в кримінально-правових відносинах визначене без урахування його статусу і правомочності в інших сферах суспільних відносин, від яких залежать рамки і межі кримінальної відповідальності і покарання.

На теперішній час ще не знайшов своє закріплення в КК України 2001 року інститут «вікової» осудності, який має свої витоки у вітчизняному праві періоду становлення централізованої держави.

Система кримінальних покарань в Україні є складною. До неповнолітніх можуть застосовуватися тільки п'ять видів покарання, причому чотири з них (штраф, позбавлення займати певні посади або займатися певною діяльністю, суспільні роботи, виправні роботи) за рівнем репресивної дії не відповідають характеру і ступеню суспільної небезпеки більшості злочинів, скоєних неповнолітніми, або не можуть бути призначені ним за особистими ознаками. Таким чином, залишається практично один вид покарання – позбавлення волі на певний термін.

Правила та принципи призначення покарання неповнолітнім засновані на ідеології розгляду неповнолітнього як «особливого» суб'єкта кримінально-правових відносин, що потребує додаткового висвітлення та послідовного відображення в нормах кримінального права. Це, насамперед, стосується дуалізму положення неповнолітнього правопорушника, який у більшості випадків є потерпілим від жорстокого поводження, втягнення у жебрацтво, пияцтво чи іншу антигромадську діяльність, чи в загалом є жертвою криміногенного впливу раніше судимих

Сучасні кримінальні правовідносини не можуть бути зведеними виключно до конфлікту «держава-правопорушник», оскільки включають також таких учасників конфлікту, як потерпілий від кримінального правопорушення та треті особи.

Особливість психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик неповнолітніх як суб'єктів кримінальних правовідносин та суб'єктів кримінального покарання пов'язана з дуалізмом правової природи останніх, коли вони одночасно виступають злочинцями та потерпілими від злочину, які не в змозі адекватно усвідомлювати кримінально-правовий зміст своїх вчинків та їх наслідків.

Існує підвищена стурбованість у заходах масової комунікації з приводу загрози злочинності серед молоді. У той час як більшість досліджень показує, що темпи молодіжної злочинності є стабільними або знизилися, гучні випадки застосування етнічного насильства, поширеність молодих людей з етнічних меншин в ув'язненні, як видається, є причиною для занепокоєння в багатьох країнах. Відсутня узгодженість або навіть логіка в сучасному підході індивідуалізації покарання. У багатьох країнах населення підтримує суворість вироків для підлітків з етнічних меншин.

Мета покарання неповнолітніх пов'язана не стільки з карою, скільки з їх реінтеграцією у суспільство, та повинна базуватися на міжнародних стандартах призначення заходів кримінального впливу на неповнолітніх згідно з концептом «дружньої юстиції».

Дослідження генезису міжнародних норм і принципів щодо покарання неповнолітніх дозволило виділити основні положення правового стану дитини у сучасному світоустрої та особливості її кримінально-правового захисту.

До них віднесено: принцип заборони дискримінації; принцип визнання та забезпечення інтересів дитини; принцип сталого розвитку у забезпеченні захисту права на життя та вільний розвиток дитини; принцип справедливого поводження.

Принциповими позиціями щодо індивідуалізації покарання у більшості країн світу є положення, що засновані на характеристиках, які відповідають базовим громадянським правам та свободам особи. Представляється, що до принципів призначення покарання відносяться: а) законність покарання; б) його гуманізм; у) справедливість; г) рівність; д) вина; е) призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Відсутність сталої концепції призначення покарання неповнолітнім в Україні пов'язана з транзитивними тенденціями розвитку української державності: перехід від каральної радянської моделі до моделі відновлюючого правосуддя передбачає поступову гуманізацію системи призначення покарання, дотримання загальнолюдських цінностей та прав неповнолітнього.

Існує належна необхідність використання відповідних рішень Європейського Суду з прав людини для формування концепції кримінального правопорушення з урахуванням особливостей реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, як особливих суб'єктів правовідносин.

Саме цьому вважаємо за необхідне також у майбутньому розглянути питання нормативного закріплення загальних засад призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу для підлітків. У цьому сенсі та відповідно положенням ст.6 Європейської конвенції з охорони прав та фундаментальних свобод людини, мова повинна йти про низку змін до Кримінального Кодексу України, спрямованих на вдосконалення кримінального законодавства в частині призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу неповнолітнім за умов визначення генералізованої моделі обмеження судової дискреції.

У сучасних умовах за умов урахування особливостей молодших підлітків вона мала б бути такий вигляд: особам від 14 до 18 років покарання не може перевищувати половини розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого для неповнолітнього відповідними положеннями Загальної

частини Кримінального кодексу України, та відповідною санкцією статті (частини статті) цього Кодексу.

Право на справедливий суд в контексті положень п.1 ст.6 Європейської конвенції розповсюджується не тільки на кримінальні правопорушення неповнолітніх, але й на дисциплінарні вчинки чи так звані статусні правопорушення (неналежна поведінка в школі, на вулиці, в інших громадських місцях; жебрацтво, жорстоке поводження, втеча з дому, захоплення азартними іграми).

Встановлення заборони криміналізації статусних правопорушень чи декриміналізації останніх є нагальною необхідністю. Особливу увагу слід приділити вирішенню питань судового захисту прав та інтересів неповнолітніх, які вчинили у віці від 11 до 14 років суспільно-небезпечні діяння. Ці підлітки спрямовуються до приймальників-розподільників для неповнолітніх, але належного захисту їх прав на сьогодні не існує.

Додаткової уваги потребують також ситуації, коли було затримано іноземних підлітків, що опинилися у приймальниках-розподільниках, оскільки жебрацтво, яке є підставою їх повернення до країни реєстрації відповідно до Угоди про співробітництво міністерств внутрішніх справ з питань повернення неповнолітніх до держав їх проживання від 24.09.1993 р., є, згідно з міжнародною практикою, статусним діянням.

Те ж саме стосується питань забезпечення законних прав та інтересів підлітків, до яких застосовуються примусові заходи виховного характеру чи інші примусові заходи, використання та призначення яких пов'язане із встановленням пріоритету застосування примусових заходів виховного характеру перед покаранням.

Комплексна політика застосування кримінального примусу щодо неповнолітніх повинна бути зорієнтована на попередження злочинності серед неповнолітніх правовими засобами, що вимагає: примату застосування принципу досудового поводження з делінквентами; мінімального втручання в

особисте життя, права і свободи дитини протягом судового розгляду; призначення виду чи строку покарання, адекватного віку, соціальним та психофізіологічним особливостям порушника.

При цьому позбавлення волі повинно бути виключним, а не базовим покаранням серед покарань неповнолітніх.

Історичний аналіз свідчить про домінантність концепцій переоцінки особи правопорушника чи применшення значення тяжкості і характеру скоєного злочину при призначенні покарання.

Характеризуючи особливості призначення кримінального покарання неповнолітнім за законодавством зарубіжних країн, слід зазначити, що за останні 30 років у процесі гуманізації кримінально-правового впливу виявлено тенденцію заміни каральних засобів ресторативними.

Право на вільний розвиток неповнолітнього не кореспондує із сенсом кари.

Звідси вимога мінімального карального впливу та пропорційності покарання характеристикам тяжкості діяння та особистості веде до обмежень процесу призначення покарання необхідністю додаткової охорони таких прав неповнолітнього, як право на гідне ставлення; право на притягнення до відповідальності у менших обсягах, ніж доросла людина; право на надію до реабілітації та ресоціалізації.

Законодавство більшості зарубіжних країн ґрунтується на впевненості у можливості зміни поведінки неповнолітніми правопорушниками, що кореспондує обов'язку першочергового застосування примусових заходів виховного характеру перед іншими засобами кримінально-правового впливу.

Це характеризує дві альтернативні тенденції у кримінальній політиці сучасних держав: ресторативна модель до відмови від кари за злочин або пунітивна модель, що веде до засудження за «небезпечний стан».

Враховуючи можливі ризики для фізичного, психічного і соціального розвитку неповнолітніх, а також те, що позбавлення їх волі може привести до

труднощів щодо подальшої реінтеграції в суспільство, слід продовжити обмеження застосування використання позбавлення волі неповнолітнім.

Застосування заходів кримінальної компенсації та реституції поряд з іншими заходами безпеки та соціального захисту є перспективним напрямком розвитку інституту відповідальності неповнолітніх.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ

2.1. Мета та загальні принципи призначення покарань, що застосовуються до неповнолітніх

Розглянемо деякі проблемні питання і тенденції застосування основних видів покарань до неповнолітніх. Відомо, що принципи і загальні засади призначення покарання взаємозв'язані і часом ототожнюються один з одним. Проте така позиція навряд чи витікає зі змісту кримінального закону. Принципи можна визначити тим, що вони виражаються, закріплюються, конкретизуються загальними засадами призначення покарання, формуються, кристалізуються на їх основі. У зв'язку з цим можна погодитися з тим, що співвідношення між принципами і загальними засадами призначення покарання виступає як відмінність між загальним і одиничним, особливим.

Покарання є одним із засобів здійснення кримінальної політики держави, а кримінальна політика як один з напрямів діяльності держави у сфері протидії злочинності має строго певне призначення і зрештою служить цілям захисту прав і свобод людини і громадянина, власності, економічної діяльності, громадського порядку і суспільної безпеки, довкілля, конституційного ладу держави, миру і безпеки людства.

Покарання, з одного боку, як міра державного примусу, застосовується судом до особи, визнаної винною в вчиненні злочину і полягає в спричиненні осудженому певних позбавлень або обмежень його прав і свобод, а з другого боку, встановлюється державою на користь суспільства для досягнення корисного соціального результату. При цьому покарання виступає в якості засобу, за допомогою якого досягається бажана мета.

Суть покарання визначається його цілями, досягнення яких переслідує як сам інститут покарання, так і діяльність суду по його обранню. У

загальнофілософському значенні під метою розуміється «кінцевий результат діяльності людини, попереднє ідеальне уявлення про нього»[319, с.124].

У психології мета розуміється в наступних значеннях: як усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого направлена дія людини (соціальної групи, суспільства); як передбачення в свідомості людини засобів, використання яких приведе до досягнення бажаного результату [45].

Тобто мета є тим результатом, орієнтованим на майбутнє, до досягнення якого прагне правозастосувач. На різних історичних етапах розвитку суспільства і права мінялися і уявлення людей про цілі покарання.

Розвиток соціуму неминуче спричиняв за собою зміну поглядів на цілі і зміст кримінального покарання: від відплати і страхання до попередження. Так, І.Я. Фойніцький бачив мету покарання в тому, «щоб утримувати від подальших злочинних діянь» [313; 325, с.10].

М.С. Таганцев вважав, що покарання повинне по можливості загладити заподіяну злочином етичну шкоду[259, с.57]. С.В. Познишев вважав, що покарання має тільки одну мету – попередження злочинів у формі фізичного утримання (для злочинців) або у формі психологічної протидії злочину [219; 220; 325, с.11] У радянській кримінально-правовій науці єдність поглядів з питання про цілі покарання також відсутня. Одні автори обмежували ці цілі загальним і приватним попередженням злочинів, інші – додатково називали виправлення і перевиховання осудженого, і, нарешті, треті ставили перед покаранням ще одну мету – задоволення суспільної свідомості (при характеристиці даної мети частіше використовується інша термінологія: кара, загладжування нематеріального збитку, відновлення справедливості і ін.) [36, с.24-35; 37; 113, с.38-42; 114; 115; 251, с.85-87; 340, с.91, 141]

Відмічені розбіжності в думках відображають відмінність вихідних методологічних позицій.

Для прихильників зведення цілей покарання до загальної і приватної превенції характерний суто інституційний підхід; інші ж автори намагаються вирішувати проблему з ширших соціальних позицій і керуватися при цьому (свідомо або інтуїтивно) соціальними і аксіологічними міркуваннями.

Так, А. Лохвіцький вважав, що покарання має більшою мірою суб'єктивний характер, визначав його як абсолютно необхідне страждання за злочин. С.П. Мокрінській вказував дві ознаки покарання: 1) навмисність спричинення страждання; 2) державне примушення до страждання. В.В. Єсипов представляв покарання як міру суспільну і бачив в ньому міру боротьби, міру соціального примушення, міру допомоги [95]. А.Ф. Кистяковській, даючи визначення покарання, наділяв його наступними ознаками:

- 1) це заходи, які по вироку приймаються проти злочинця;
- 2) вони заподіюють йому страждання і віднімають у нього різні види благ і прав, йому що належать;
- 3) покарання є пряме слідство злочину;
- 4) є віддзеркаленням від завданого удару;
- 5) є реакцією з боку суспільства, інтереси якого зачеплені злочином. [118]

На думку А.А. Жіжіленко, визначення поняття покарання повинне включати ознаки, якими характеризується покарання як своєрідне правове явище, і вважав, що «покарання є правовий результат недозволеного діяння, полягаючи у вторгненні в сферу правових благ винного і виражаючи цим оцінку учиненого їм діяння». М.С. Таганцев вважав, що покаранням є ті «заходи, які приймаються державою проти осіб, що учинили злочинне діяння, унаслідок такого чинення для охорони правопорядку і правоохоронюваних інтересів» [258].

Після революції 1917 р. поняття покарання в кримінальному праві було замінено на поняття заходів соціального захисту. Протягом розвитку і зміцнення соціалістичної держави міри соціального захисту перестали ідеологічно забезпечувати протидію злочинності. Тому виникла необхідність в іншому,

ефективнішому засобі. Поняття покарання було повернене в радянське кримінальне законодавство. Авторами підручника «Радянське кримінальне право» 1969 р. дане наступне визначення поняття покарання: «Кримінальне покарання – це міра державного примусу, встановлена в радянському кримінальному законі, вживана судом від імені держави до осіб, що скоїли злочин, заподіюючи осудженому певні страждання або обмежуючи його права і виражаючи від імені Радянської держави негативну оцінку злочинця і його діяння» [252, с.159].

Зараз законодавець не ототожнює покарання із заходами соціального захисту, але в ч.1 ст.50 КК України указує, що покарання є міра державного примусу, що призначається по вироку суду.

Покарання застосовується до особи, визнаної винною в вчиненні злочину, і полягає в передбачених Кримінальним кодексом позбавленні або обмеженні прав і свобод цієї особи.

У теорії кримінального права існує точка зору, що покарання, примушуючи до страждання особу, що зробила злочин, є карою. Думка про кару, як мірі, відповідній вчиненому злочину, мала місце в історії кримінального права. За часів Цицерона покарання вважалося справедливим у тому випадку, коли воно було рівне злочину.

Подібна точка зору в науці кримінального права існувала досить довго. Так, І.Я. Фойніцький стверджував, що «сутність справедливості полягає в спричиненні одній людині точно того ж, що вона заподіла іншому: справа юстиції повинна покривати справу образи і бути математично відповідно з нею» [313, с.18].

Визначаючи покарання і кару як синоніми, М.Д. Шаргородській, зокрема, вважав, що «покарання є кара тому, що воно:

- 1) призначається за досконале діяння;
- 2) знаходиться відповідно до досконалого діяння;
- 3) є примусом і заподіює страждання» [328, с.18].

Визначаючи поняття кари, учений підкреслював її здатність обов'язково заподіювати страждання.

Отже, в науці кримінального права кримінальне покарання визначається через кару, а кара представляється як:

- 1) категорія, що обов'язково заподіює страждання;
- 2) переслідуюча мету спричинення страждань;
- 3) примус;

4) примушення до страждання. Це положення про кару як категорію, що відображає лише типові властивості змісту, але що жодною мірою не зачіпає його елементи, свідчить про те, що суть і зміст покарання – не одне і те ж.

У теорії кримінального права існує і інша позиція. Так, В.К. Дуюнов вважає, що «відповідна негативна реакція держави, суспільства» є кара. «Така реакція – кара – не має своїм змістом або метою спричинення болю, страждань. Це реакція на вчинок певної особи, що носить характер докору, засудження, осуду його і досконалого їм вчинку, що має на меті надати на винне обличчя і його поведінку необхідне виховно-психологічне і іншу попереджувальну дію» [94, с.65].

З даної думки виходить, що негативна реакція держави і суспільства є кара, характер якої виражається в докорі, засудженні, тощо. Вірно, на наш погляд, і те, що «кара» – це не сама по собі «відповідь» держави особі, що зробила злочин, а значення даної відповіді [94, с.66]. В.К. Дуюнов представляє кару як «справедливе... засудження, осуд винного, об'єктивне в своїй основі, відповідна подяка йому за досконалу їм провину» [94, с.67], що, на його думку, також виявляється «в застосуванні до особи, винної в здійсненні злочину, передбачених кримінальним законом несприятливих для нього наслідків (засудження, при необхідності, тих або інших правообмежень)» [94, с.68].

Виходячи зі всього викладеного, можна зробити висновок, що питання про співвідношення понять «кара» і «покарання» пов'язане не тільки з різними

підходами в науці до визначення місця кари в покаранні, але і з різними поглядами учених на природу самої кари.

Слід зазначити, що висловлювалися різного роду точки зору з приводу співвідношення кари і покарання. Невизначеність змісту такої категорії, як кара, послужила підставою для формування думки про те, що однією з цілей покарання є саме кара [115, с.96].

Інші учені вважали, що цілями кримінального покарання виступають виправлення і перевиховання осуджених, а також загальне і спеціальне попередження злочинів [206, с.26; 205; 206].

На думку М.Д. Шаргородського, цілями покарання можуть бути визнані тільки загальне і спеціальне попередження злочинів [328, с.22].

С.В. Полубінська вважає, що мета попередження злочинів – найважливіша по відношенню до інших цілей покарання [325, с.53]. Разом з тими цілями, які були вказані в кримінальному законодавстві, в науці сусідської держави була сформульована ще одна мета покарання – відновлення соціальної справедливості [204, с.63-71; 36; 44].

Вважається, що, вирішуючи питання про те, які цілі повинне переслідувати покарання, необхідно виходити з його призначення.

Покарання є одним із засобів протидії злочину з боку держави і покликане зрештою усунути або нейтралізувати негативні наслідки, що наступили в результаті здійснення злочину.

У юридичній літературі давно йде суперечка про те, чи є кара (відплата) метою покарання. Як відомо, одні учені не вважали кару метою покарання (Н.С. Алексєєв, А.А. Герцензон, М.А. Єфімов, Г.А. Льовіцький, І.С. Ной, А.Л. Ременсон, Н.О. Стручков, М.Д. Шаргородській). Інші ж рахували її такою, при цьому багато хто з них вважав, що кара є задоволення відчуття соціальної справедливості (Н.О. Беляєв, І.І. Карпець, М.І. Якубовіч і ін.). Можна сказати, що практично суть полеміки зводилася до питання про те, чи є задоволення відчуття справедливості метою покарання.

Прихильники виключення кари з цілей покарання обґрунтовували свою позицію наступними міркуваннями.

По-перше, вони вважали, що «в основі погляду на покарання як на відплату лежать чужі нам ідеалістичні, як правило, релігійні погляди» [328, с.17].

По-друге, невизнанню кари метою покарання зводили до того, що кара є зміст покарання і тому не може бути його метою.

По-третє, вважали, що якщо визнати кару метою покарання, то неминуче слід дійти висновку про необхідність застосування покарання ради покарання, страждань ради страждань.

У даному питанні ми розділяємо позицію учених, що відносять кару до цілей покарання. Як відомо, ідея відплати виникла не на ідеалістичній основі, а обумовлена охоронною функцією кримінального права і, отже, заснована на соціально-економічних, тобто матеріалістичних, умовах.

Релігійна ідея відплати визначається цими ж обставинами. Крім того, посилення на релігійні погляди як на аргумент проти визнання кари метою покарання багато в чому була обумовлена політичними, а не науковими чинниками.

Крім того, як правильно вважає Н.О. Беляєв, не «можна одне явище розглядати завжди тільки як засіб, а інше – завжди тільки як мету. Діалектика полягає у тому, що одне і те ж явище може виступати як мета і, в той же час може бути засобом досягнення іншої мети. Наприклад, виправлення і перевиховання злочинця є мета покарання, і одночасне виправлення і перевиховання виступають як засіб досягнення мети ліквідації злочинності, яка в даному взаємозв'язку виступає як мета. Але і ліквідація злочинності не самоціль, вона є один із засобів рішення задачі виховання людини майбутнього» [36, с.115].

Покарання існувало в суспільстві завжди.

Але підхід суспільства до нього в різні періоди його історичного розвитку був неоднозначний: покарання сприймалося як міра захисту, а також як засіб для досягнення певної мети.

Залежно від ступеня соціально-економічного розвитку суспільства, політичного режиму, культури, правосвідомості і інших чинників перед покаранням ставилися різні цілі: острах, кара, відплата, попередження злочинів, виправлення злочинців і ін.

Мета покарання є категорією, яка синтезує об'єктивне і суб'єктивне. Будучи по своїй ґносеологічній природі продуктом людської свідомості, вона, проте, завжди зумовлюється об'єктивними соціальними інтересами і потребами. Формування мети кримінального покарання засноване на існуючих в суспільстві закономірностях.

Людина багато в чому непередбачувана, оскільки окремі сфери особи неможливо досягнути людським розумом і, отже, виявлена суспільна закономірність «ніколи не виступає в завершеній формі, у вигляді, що остаточно склався, а існує як необхідність, тенденція, можливість».

Мета відновлення соціальної справедливості не називається законодавцем як мета покарання (ч.2 ст.50 УК), проте висувається ученими і породжує безліч різних поглядів на її зміст. Думається, це пов'язано з вживанням багатоаспектної категорії справедливості. А.Е. Жалінській і А.П. Чугаєв розглядають її суть стосовно суспільства, держави, потерпілої і винної [100, с.93], бачать в ній елементи торжества закону, відшкодування збитків потерпілому, відплати злочинцю за зло, заподіяне потерпілому.

Про триєдність мети покарання з погляду етичних начал людинолюбства писав ще В.С. Солов'йов наприкінці ХІХ в.: «Потерпілий від злочину має право на захист і по можливості на винагороду, суспільство має право на безпеку, злочинець має право на безпеку, злочинець має право на виправлення».

Мета відновлення соціальної справедливості і в колишньому кримінальному законодавстві України перед кримінальним покаранням не

ставилася, проте в кримінально-правовій науці називалася мета «задоволення відчуття справедливості членів соціалістичного суспільства» [37, с.27-29], а також розглядалася функція «забезпечення справедливості – відповідності кримінально-правових заходів соціально-етичним уявленням, що склалися в суспільстві, про «належну» відповідь на скоєне» [312; 180, с.18-19].

У запропонованому розумінні мети «відновлення соціальної справедливості», на нашу думку, не викликає заперечень лише думка про відповідність між тяжкістю кримінального покарання і небезпекою злочину і особи винного.

Заборона подвійного покарання (double jeopardy) витікає з відповідності покарання і злочину, і тому вказівка на нього у визначенні даної мети зайва.

На нашу думку, мета відновлення соціальної справедливості є найзагальнішою, складовою, обов'язковою, вона переслідується у будь-якому випадку, носить всеосяжний характер, включає ряд задач.

У найширшому значенні справедливе є синонім належного, правильного, нормального, вірного взагалі. «Справедливість в праві – неухильне походження законам».

Філософи бачать в справедливості в широкому значенні «розумність суспільного життя; у правовому аспекті – формальну рівність, подібність масштабу (вимог, законів, правил, норм), за допомогою якого «вимірюються» вчинки людей. Справедливість в покараннях припускає визначення адекватної міри покарання за завдану в результаті злочину шкоду».

Таким чином, соціальна справедливість – це співвідношення явища і антиявища, дії і протидії, плюса і мінуса, прийняте в конкретному соціумі як розумне. У такому значенні відновити соціальну справедливість значить привести дане співвідношення до належного, зрівноважити порушений злочином порядок речей, відновити по можливості статус-кво. Разом з тим справедливість – поняття оцінне, її критерії для різних індивідів різні. Те, що є справедливим в одному випадку, в іншому може показатися явно

несправедливим. Саме тому при призначенні покарання важливий індивідуальний підхід.

Справедливість – дуже складне і багатогранне творіння соціуму. Справедливість – це ваги, на яких зважуються різні явища, вчинки, цінності. Справедливість – це етичні уявлення людей про те, як співвідносяться ті або інші цінності в суспільстві, про те, за яку поведінку повинна бути нагорода і який характер цієї нагороди, про те, за яку поведінку повинна бути кара і який характер цієї кари.

Вона може виступати в двох формах:

1) у формі певного відчуття, що відображає реальне положення особи в суспільстві, і

2) у формі ідеї справедливості, що відображає свідоме відношення до чого-небудь як до справедливого або несправедливого у вигляді уявлень, ідеалів, понять [44; 66; 69; 74; 162].

У принципі всі ці позиції не є взаємовиключними характеристиками справедливості, швидше, їх можна розглядати як взаємодоповнюючі описи справедливості. Разом з цим необхідно згодитися з тим, що автори, які дотримуються розуміння справедливості як універсальної, основоположної категорії (А. Герлах, Ю.И. Сулін, І.Д. Мішина і ін.), на наш погляд, ближчі до повного і адекватного розуміння справедливості, ніж представники галузевого уявлення про справедливість.

З цього виходить, що справедливість виступає як необхідне явище суспільства, що одержує віддзеркалення в позначенні справедливості як соціальної. Термін «соціальний» означає «суспільний, що відноситься до життя людей і їх відносин в суспільстві», виходячи з чого правомірно стверджувати, що справедливість соціальна – критерій, за допомогою якого оцінюються взаємостосунки між людьми, а також поведінка індивіда в суспільстві. У кримінальному праві справедливість передбачена у кримінально-правових нормах. Це виражається у тому, що в диспозиціях кримінально-правових норм

описуються діяння, які відповідно до норм моралі суспільства визнані протиправними і суспільно небезпечними, а в санкціях передбачається відповідальність за їх здійснення у вигляді покарань.

Справедливість в кримінальному праві матиме місце тоді, коли за діяння, передбачене диспозицією, послідує покарання, передбачене відповідною санкцією. Іншими словами, повинні бути точно виконані розпорядження кримінально-правових норм.

Поняття справедливості має, з одного боку, оцінний характер, а, з іншою – нормативний.

Як оцінна категорія справедливість дозволяє дати оцінку явищу, але, на відміну від інших етичних категорій, з позицій справедливості оцінюється не окреме явище, а співвідношення явищ.

Більш того, справедливість є однією з основоположних, базових оцінних категорій, яка, з погляду сучасної етики цінностей, представляється попередньою умовою здійснення всієї решти цінностей. Тому забезпечення справедливості означає створення фундаменту для реалізації багатьох інших цінностей сучасного суспільства і, навпаки, там, де немає справедливості, не можуть бути забезпечені всі інші цінності.

Звідси зрозуміло, чому можна розглядати відновлення соціальної справедливості як мету кримінального покарання.

Будучи щонайгострішим засобом вирішення конфлікту між особою і суспільством і будучи зрозумілою і дохідливою оцінкою для всіх громадян найважливіших, життєво необхідніших відносин в суспільстві, справедливе кримінальне покарання здатне швидко і яскраво продемонструвати суспільству діючу систему цінностей.

І навпаки, несправедливе покарання при достатньо широкому його розповсюдженні здатне швидко деформувати всю систему цінностей і тим самим змінити саме суспільство.

На наше переконання, ця мета як інтегруюча включає, перш за все, демонстрацію негативної оцінки державою дій злочинця, яка укріплює упевненість членів суспільства в торжестві закону, «свідомість того, що той хто робить замах на правоохоронні інтереси викличе для себе реакцію і при тому вельми чутливу» [259, с.74], а також задовольняє етичне негативне відношення до злочинної поведінки.

Йдеться про ситуацію, при якій закон і право як віддзеркалення суспільних ідей максимально наближені.

Держава при відновленні соціальної справедливості вирішує задачу затвердження непорушності, недоторканності правопорядку, передбачаючи моральну сатисфакцію потерпілого, відшкодування йому заподіяного матеріального збитку і моральної шкоди, хоча для вітчизняного права традиційно розглядати дане завдання як властиве цивільному судочинству.

Оскільки остаточний вигляд і розмір призначеного покарання містяться у вирокі суду, що вступив в законну силу, отже, відновлення соціальної справедливості як мета кримінального права реалізується призначенням покарання.

На підставі того, що відновлення соціальної справедливості реалізується на етапі призначення справедливого покарання, відображеного у вирокі суду, що вступив в законну силу, показником ефективності досягнення мети буде співвідношення кількості скоєних злочинів і кількості злочинів, за які винні особи реально понесли покарання.

Таким чином, мета відновлення соціальної справедливості має свій зміст, етапи реалізації, засоби, що забезпечують її реалізацію, а також показники ефективності її досягнення.

Ця мета досягається вже на етапі призначення покарання, відображеному у вирокі суду, що вступив в законну силу.

Встановлена КК України мета попередження здійснення нових злочинів, заснована на правилі: «розумний карає не тому, що провинилися, а для того,

щоб воно не скоювалося надалі», та традиційно розглядається в двох аспектах: спеціальне попередження (або приватна превенція) і загальне попередження (загальна превенція).

Приватна превенція має на увазі попередження здійснення нових злочинів особами, до яких вже були застосовані заходи кримінального покарання. Це «дія на осуджену особу, яка направлена на те, щоб вона не скоювала нових злочинів» [250, с.21]

І в цьому значенні її зміст аналогічно змісту мети виправлення, загальна превенція покликана забезпечити не здійснення злочинів іншими особами. Вважаємо, що обидві ці задачі досягаються завдяки наявності в покарання карального елементу. Вони невід'ємні один від одного, органічно взаємозв'язані. Проте не варто думати, що лише «невідворотність покарання здатна утримати особу від злочинного діяння» [115, с.153], оскільки на зміну будь-якого явища, а тим більше соціального, впливає цілий комплекс різних обставин.

На нашу думку, цілі загальної і приватної превенції досягаються в тому випадку, якщо, з одного боку, жоден факт злочинної поведінки не залишається без реакції держави, а, з другого боку, призначене судом покарання має завершеність у вигляді своєї реалізації і в цьому значенні є неминучим.

Загальнопопереджувальна дія покарання виражається в самій забороні здійснення сукупності діянь, закріпленому в законі, і встановленні певних санкцій за їх здійснення.

Вона підвищується, якщо суспільству наочно демонструються приклади справедливого покарання винних в здійсненні злочину, якщо жоден факт протиправного суспільного небезпечного діяння, що зробило замах на права і свободи людини, не залишається без уваги і реакції з боку держави.

Покарання, закріплене в санкції, до моменту здійснення злочину звернене до невизначеного кола осіб, несе в собі інформацію про можливі несприятливі

наслідки при порушенні закону і тим самим «пасивно» захищає індивідів від здійснення злочинів, є «дієвим засобом зміцнення законності і правопорядку.

Мета виховання не одержала свого законодавчого закріплення в діючому Кримінальному кодексі України, що представляється нам не зовсім правильним. Ми вважаємо, що неможливо виключати і повністю заперечувати виховну дію покарання на осуджених, особливо неповнолітніх, оскільки дана категорія правопорушників більш сприйнятлива до виховної дії, ніж дорослі.

Представляється, що виховання є складним соціальним явищем і процесом, який розглядається в широкому і вузькому значеннях. «Виховання в широкому значенні – дія суспільства на особу, тобто соціалізація. У вузькому значенні це цілеспрямована діяльність, покликана формувати у дітей систему якостей особи, поглядів і переконань. Ще вужче виховання має на увазі рішення якої-небудь виховної задачі.

Ми вважаємо, що процес виховання має на увазі зміну існуючої системи цінностей, норм поведінки осудженої, тому відносно неповнолітнього, враховуючи несформованість емоційно-психічної сфери, вважаємо допустимим, на відміну від дорослих, розглядати процес виховання як одну з цілей кримінального покарання.

Покарання не може вирішити задачу виховання в повному об'ємі, оскільки для створення певних переконань, поглядів необхідна тривала і цілеспрямована дія, тому виховання слід розуміти у вузькому значенні як процес формування у неповнолітнього правомірної соціальної поведінки, відповідної нормам закону.

Ми вважаємо, що саме таку вузьку виховну мету покликане вирішити покарання відносно неповнолітніх.

Для сфери кримінального права і суспільства в цілому важливо, щоб осуджений неповнолітній надалі не допускав протиправних діянь, тому, на наш погляд, мета виховання направлена лише на конкретну вузьку сферу взаємодії неповнолітнього з кримінальним законом.

Виховання в кримінально-правовому значенні полягає в тому, щоб стимулювати соціально безпечну поведінку в суспільстві.

Таким чином, ми вважаємо, що мета виховання неповнолітніх може бути досягнута вже самим фактом залучення до кримінальної відповідальності з використанням мінімальних заходів покарання, які за своїм змістом об'єктивно не можуть виховати неповнолітнього (штраф, суспільні роботи). Можна з тією або іншою часткою упевненості говорити про вплив кримінального покарання на внутрішню свідомість засудженого, проте його зміна не повинна розглядатися як кінцевий результат.

Виправлення неповнолітнього можливо, в першу чергу, не в результаті самого факту відбування покарання, а за допомогою підвищення ефективності інших виховних інститутів суспільства, тому ми вважаємо, що необхідне закріплення в законі як цілі покарання для неповнолітніх надання виховної дії.

Принципи і загальні засади призначення покарання взаємозв'язані. На наявність такого взаємозв'язку указували багато авторів, проте виказані ними думки з цього питання суперечні.

Більшість авторів принципи права визначають через категорію ідеї. При цьому підкреслюється, що принципи є основні, початкові або керівні ідеї [212, с.99]. Під ідеєю в даному випадку розуміється «одна з форм, способів пізнання, значення яких полягає у формулюванні узагальненого теоретичного принципу, що пояснює суть, закон явищ.

Прихильники іншої точки зору вважають, що підставою для віднесення керівних ідей до числа принципів права є факт їх нормативного закріплення. Форми виразу принципів в правових нормах можуть бути різноманітними. Принципи права можуть бути сформульовані безпосередньо в нормі права, витікати з сукупності норм і законодавства в цілому [244].

У літературі принципи залежно від характеру і змісту звичайно підрозділяються на загально-правові, визначаючі напрями і основні риси організації правового регулювання всієї системи права, і на галузеві, які

відображають специфіку і конкретизують організацію правового регулювання в кожній окремій галузі права [252, с.17]. Всі принципи права, виступаючи як система, доповнюють один одного і конкретизують закладені в них ідеї.

Не дивлячись на суперечливий підхід до характеристики системи загальних принципів кримінального права, найчастіше до них відносять можливість юридичної відповідальності лише за наявності вини правопорушника, демократизм, гуманізм, законність, справедливість, економію заходів державного примусу і деякі інші. Неважко помітити, що по суті і по своєму формулюванню загальні принципи права тісно пов'язані з етичними принципами суспільства. Вони суть ті ж принципи, але перекладені мовою права, юридичних конструкцій, правових засобів і способів їх забезпечення. Своє подальше закріплення і специфічне втілення загальні принципи права знаходять в галузевих принципах.

До спеціальних (галузових) принципів кримінального права в літературі відносять:

- відповідальність осіб, винних в здійсненні злочину, передбаченого кримінальним законом;
- особистий характер відповідальності;
- індивідуалізацію відповідальності і покарання;
- економію кримінально-правової репресії;
- участь громадськості в реалізації кримінальної відповідальності;
- поєднання заходів державного і суспільного впливу.

М.Й. Коржанський говорить про «принципи кримінального законодавства», до яких відносить принципи: законодавчого визначення злочину; особистої відповідальності; винної відповідальності; суб'єктивної осудності; повної відповідальності (повноти осудності); переваги пом'якшуючих відповідальність обставин; більшої караності групового злочину; повного відшкодування заподіяної злочином шкоди; відповідності

покарання тяжкості вчиненого злочину; економії кримінальної репресії [129, с.78-86].

П.Л. Фріс виділяє такі «спеціальні принципи кримінального права»: нормативного визначення кола злочинних діянь; відповідальності за власні діяння; відповідальності при наявності вини; сукупності відповідальності; відповідності покарання тяжкості злочину; економії кримінальної репресії [320, с.13-14].

Ю.В. Александров і В.А. Кліменко згадують такі «кримінально-правові принципи»: верховенство права (законності); рівності громадян, у т.р. перед кримінальним законом; індивідуальної юридичної, у т.р. кримінальної, відповідальності; наявності вини; справедливості (індивідуалізації) покарання; гуманізму [133, с.7-8].

Є.Л. Стрельцов серед «принципів кримінального права називає такі принципи: законності; рівності громадян перед кримінальним законом; невідворотності кримінальної відповідальності; особистої відповідальності; винної відповідальності; справедливості; гуманізму [134, с.11]

А.О. Пінаєв до принципів, специфічних для галузі кримінального права відніс лише принципи: законності; вини; особистої відповідальності; індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання. Схожою є позиція М.І. Бажанова, який «принципами кримінального права» визнав тільки принципи: відповідальності особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин; відповідальності лише за наявності вини; особистий характер відповідальності; індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання [279, с.10].

Окрім галузевих принципів, в літературі виділяють і принципи окремих правових інститутів. В цьому відношенні можна говорити не тільки про принципи кримінального права, але і про принципи інституту призначення покарання. Ними слід рахувати ті початкові і найважливіші положення, які

визначають всю діяльність судів по застосуванню покарання до осіб, винних в здійсненні злочину [33, с.23-24].

Принципи призначення покарання часом ототожнюються із загальними засадами. Деякі автори не бачать відмінності між вказаними поняттями, стверджуючи, що суд, визначаючи конкретну міру кримінально-правової дії, спирається на певні принципи, звані загальними засадами призначення покарання [335, с.26]. Таке ототожнення виправдовують тим, що нібито виділення самостійного питання про принципи призначення покарання приводить до непотрібного повторення одних і тих же положень [147]. Проте така позиція навряд витікає із змісту кримінального закону.

У кримінальному законі немає спеціальної норми, яка говорила б про принципи призначення покарання. Отже принципи відрізняються від загальних положень тим, що вони є основними положеннями, виражають суть галузі права, дозволяють її корінні питання. Принципи – це найзагальніші положення, в законі немає таких норм, по відношенню до яких вони носили б похідний, підлеглий характер. Вони мають керівне значення по відношенню до норм як Особливій частині, так і до закріплюючих інші загальні положення. Загальні засади призначення покарання наказують, що суд зобов'язаний врахувати при призначенні покарання, але в них не міститься відповіді на питання як, чому і навіщо він це повинен робити [212, с.98].

Загальні засади взаємозв'язані з іншими положеннями закону, в точній відповідності з якими суд повинен призначити покарання. Тому загальні засади призначення швидше відносяться до загальних положень, а не до принципів призначення покарання.

На цій підставі ряд авторів відрізняє загальні засади від принципів призначення покарання. При цьому частіше принципи зводять до того, що вони виражаються, закріплюються, конкретизуються загальними засадами призначення покарання, формуються, кристалізуються на їх основі.

У літературі має місце різний підхід до питання про систему принципів призначення покарання. Наприклад, Я.М. Брайнін в систему принципів призначення покарання включає законність, гуманізм, демократизм, правосвідомість, індивідуалізацію покарання і караність за суспільно небезпечну (злочинну) діяльність [51,с.51], М.А. Шнейдер – законність покарання, його обґрунтованість, відповідність покарання небезпеки злочину, відповідність покарання небезпеки злочинця (індивідуалізація покарання) і справедливість [330, с.6]. А.Д. Соловйов виділяє принцип караності за діяння, що містять в собі склад злочину, і принцип індивідуалізації покарання [21, с.7]. М.М. Бабаєв до принципів призначення покарання відносить принцип законності, обґрунтованості, гуманності, індивідуалізації і справедливості покарання [29, с.3]. Погоджуючись з висловленою системою принципів, М.І. Бажанов вважає, що в неї слід включати і такі принципи, як визначеність покарання в судовому вироку і обов'язок мотивування покарання у вирокі [33].

Єдність поглядів з даного питання виявляється лише у тому, що більшість авторів до принципів призначення покарання відносить законність, гуманізм і індивідуалізацію покарання [168, с.5; 114; 234]..Але, з другого боку, і загальновизнані принципи призначення покарання беруться під сумнів. Так, П.П.Осіпов відкидає наявність принципу законності на тій підставі, що законність є правовою оболонкою, яка характеризує всю систему принципів з боку її форми [133]Він виділяє як «суперпринцип» принцип гуманізму[133].

Спробуємо перерахувати принципи, які різні у різні часи автори називали принципами призначення покарання:

1) Законність (Л.В.Багрій Шахматов, Я.М. Брайнін, С.П. Бузинова, М.М. Бабаєв, Р.С. Бурганов, М: А. Скрябін, Р.Н. Хамітов, І.Г. Набієв, В.Н. Бурлаков, В.Д. Менцагін, І.І. Карпець, С.А. Велієв, А.В. Савенков, М.Н. Становський);

2) Гуманізм (Я.М. Брайнін, С.П. Бузинова, М.М. Бабаєв, Р.С. Бурганов, М.А. Скрябін, Р.Н. Хамітов, П.П. Осипов, І.Г. Набієв, І.І. Карпець, С.А. Велієв, А.В. Савенков, М.Н. Становський, М.В. Ююкін);

3) Справедливість (С.П. Бузинова, М.М. Бабаєв, М.А. Скрябін, Р.Н. Хамітов, І.Г. Набієв, Р.С. Бурганов, В.Н. Бурлаков, С.А. Велієв, А.В. Савенков, М.Н. Становський);

4) Індивідуалізація покарання (кримінальної відповідальності) (Я.М. Брайнін, А.В. Діамантів, С.П. Бузинова, М.М. Бабаєв, М.А. Скрябін, Р.Н. Хамітов, Р.С. Бурганов, П.А. Фефелов, Т.В. Непомняща, І.В. Жидких, І.І. Карпець, С.А. Велієв, А.В. Савенков, А.А. Мамедов, Л.Л. Кругліков, Т.Р. Суботін);

5) Невідворотність покарання (Л.В.Багрій Шахматов С.П. Бузинова, І.Г. Набієв, Р.С. Бурганов, П.Я. Фефелов, Н.С. Лейкина, Р.Н. Хамітов, І.Г. Набієв, Ю.Ю. Коломієць);

6) Економії мір покарання (кримінально-правового впливу) (Л.В.Багрій Шахматов Р.Н. Хамітов, І.Г. Набієв, Р.С. Бурганов, Т.Р. Суботін);

7) Доцільність покарання (М.І. Ковальов, І.Г. Набієв, Р.С. Бурганов, В.Н. Бурлаков, Т.Р. Суботін);

8) Диференціація кримінальної відповідальності (Т.А.Денісова, А.В. Діамантів, Т.В. Непомняща, А.А. Мамедов, Л.Л. Кругліков);

9) Обґрунтованість покарання (С.П. Бузинова, М.М. Бабаєв, І.Г. Набієв);

10) Провини (винності) (Р.Н. Хамітов, І.Г. Набієв, Р.С. Бурганов);

11) Демократизм (Я.М. Брайнін, І.В. Жидких);

12) Рівності (Р.Н. Хамітов, І.Г. Набієв);

13) Стимулювання при призначенні покарання позитивної посткримінальної поведінки (І.Г. Набієв, Р.С. Бурганов, П.С.Хряпинський);

14) Правосвідомість суддів (Я.М. Брайнін);

15) Карність (Я.М. Брайнін);

16) Особиста відповідальність (Р.С. Бурганов);

17) Призначення покарання окремо за кожний злочин (М.А. Скрябін);

18) Стимулювання при призначенні покарання відмови від продовження злочинної діяльності (Р.С. Бурганов);

19) Ефективність покарання (В.Н. Бурлаков);

20) Цільовий розсуд і раціональне застосування заходів кримінального покарання (Л.Л. Кругліков).

З нашої точки зору головне полягає в тому, щоб виділити принципи, що відображають справжню природу інституту призначення покарання, незалежно від того, де ще вони повторюються.

На наш погляд, загальні принципи отримують переломлення в інститутах кримінального права і тому можуть бути окремо розглянуті як принципи відповідних інститутів.

Вважаємо, що для того, щоб галузеві принципи кримінального законодавства могли вважатися принципами призначення покарання, вони повинні відповідати ряду вимог: їм необхідно знайти своє пряме або непряме закріплення в кримінальному законі в нормах, які стосуються призначення покарання; вони повинні направляти діяльність суду в сфері призначення покарання, пронизувати весь цей інститут.

Крім зазначеного, однією з підстав включення галузевих принципів в підсистему принципів призначення покарання повинна бути частота і виразність їх реалізації саме в процесі призначення покарання.

Представляється, що до принципів призначення покарання відносяться:

а) законність покарання;

б) його гуманізм;

в) справедливість;

г) індивідуалізація;

д) рівність;

е) вина;

ж) призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Аналіз принципів призначення покарання показує, що вони зрештою складаються із загальноправових і спеціальних принципів призначення покарання.

До загальноправових відносяться принцип законності, його гуманізм, справедливість. Загальноправові принципи лежать в основі системи норм всієї галузі права, а також заломлюються в ній у вигляді спеціальних відправних положень. Коли вони звернені до сфери призначення покарання і виражені в змісті норм кримінального права, то їх можна розглядати і як принципи призначення покарання.

До спеціальних слід віднести принцип індивідуалізації покарання (він похідний від принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності) і призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Можна умовно поділити всі принципи кримінального законодавства на дві групи, в залежності від того, кому вони найбільше адресовані.

На наш погляд, принципи рівності та гуманізму мають своїм адресатом законодавця і знаходять своє застосування при розробці та прийнятті нових кримінально-правових норм, правозастосування ж користується результатами гуманного кримінального законодавства, сконструйованого з урахуванням принципу рівності.

Принципи призначення покарання знаходять свій вираз в багатьох нормах кримінального права, регламентуючих ті або інші питання застосування покарання.

Загальні засади призначення покарання в цьому відношенні не є виключенням.

Більш того, вони можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Проте значення загальних почав призначення покарання не можна обмежувати тільки цим. Для нас важливо не тільки декларативно проголосити принципи, закласти їх в норми. Необхідно, щоб ці принципи існували в реальних відносинах, в комплексі наявних прав і обов'язків.

Загальні засади призначення покарання визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги.

Тому загальні засади призначення покарання не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання загальних засад призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання [31, с.318].

Реалізація принципу законності при призначенні покарання неповнолітнім. У ст.3 КК України «Законодавство України про кримінальну відповідальність» дане конституційне положення інтерпретоване таким чином: «Законодавство України про кримінальну відповідальність складає Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України і загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права» [ст.3]. При порівняльному аналізі норм українського кримінального законодавства (зокрема положень розділу XV КК України, регулюючого особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх) з такими міжнародно-правовими актами, як Пекінські правила і Ер-Ріядські керівні принципи, виявляється, що дані акти більш повно захищають права неповнолітніх, ніж вітчизняне законодавство.

Зокрема до положень, що більш повно захищають права неповнолітніх, слід віднести ст.17 Пекінських правил, що містить керівні принципи винесення судової ухвали і вибір заходів дії.

Так, згідно п.«а» ч.1 ст.17 Пекінських правил «міри дії завжди повинні співвідноситися не тільки з обставинами і тяжкістю правопорушення, але і з положенням і потребами неповнолітніх, а також з потребами суспільства», також, згідно п.«d» вказаної норми при розгляді справи неповнолітнього питання про його або її благополуччя повинне служити визначальним чинником [173].

Ст.103 КК України «Призначення покарання» керівних принципів винесення судової ухвали і вибору заходів дії в такому повному об'ємі не містить.

Вона встановлює, що при призначенні покарання неповнолітньому додатково повинні враховуватися умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку і інші особливості особи неповнолітнього, неповнолітній вік оцінюється як пом'якшувальне покарання обставина (п.3 ч.1 ст.66 КК).

Як видно з аналізованої статі, чітке закріплення принципів і пріоритетів кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх в них не виражено.

Великий об'єм гарантій відносно неповнолітніх міститься п.«с» ч.1 ст.17 Пекінських правил, згідно якого «неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо він тільки не визнаний винним в здійсненні серйозного діяння із застосуванням насильства проти іншої особи або в неодноразовому здійсненні інших серйозних правопорушень, а також у відсутність іншої відповідної міри дії» і в ст.19 Пекінських правил, встановлюючої, що «приміщення неповнолітнього до якої-небудь виправної установи завжди повинне бути крайнім заходом, вживаним протягом мінімально необхідного терміну» [173, ст.17, 19]

У ст.102 КК вказівка на те, що позбавлення волі застосовується тільки в крайніх випадках, відсутня.

У ч.ч.1, 2 ст.102 КК: «Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли на момент здійснення злочину 18-річного віку, не може бути

призначено на термін більше 10 років, а у випадках, передбачених п.5 ч.3 ст.102 (особливо тяжкий злочин, сполучений з умисним позбавленням життя людини), – більше 15 років.

Неповнолітні, осуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його в спеціальних виховних установах. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше зробив злочин невеликої тяжкості», не міститься обмежень, встановлених у вищенаведеній міжнародній нормі.

Ст.18 Пекінських правил містить такий вид впливу на неповнолітніх, як пробація, який до 2015 року формально був відсутній у діючому вітчизняному законодавстві. Стаття 12 Закону України «Про пробацію» в редакції від 01 січня 2018 року містить конкретні вказівки на реалізацію ідеології Пекінських правил з точки зору використання досудової пробації при призначенні покарання.

«Пробація щодо неповнолітніх - це пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років. Пробація здійснюється з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх.

Пробація щодо неповнолітніх спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків.

Досудова доповідь про обвинуваченого неповнолітнього додатково повинна містити:

- інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи;
- рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень».

Звідси, як вважають експерти проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх», інформація про встановлені обставини, відповідно до категорій криміногенних факторів неповнолітньої особи (історія правопорушень, стосунки в сім'ї, освіта, працевлаштування,

спосіб проведення дозвілля, стосунки з друзями та однолітками, інформацію про вживання психотропних речовин, інші залежності, особисті якості та поведінка, ставлення до правопорушень), та інформація про порушені права потерпілого, їх відновлення та відшкодування шкоди потерпілому у є центральною при підготовці досудової доповіді.

Є.Назимко, розробляючи тему принципів і норм міжнародного права як джерел ювенального кримінального права, доводив, що норми міжнародного права є джерелами кримінального права у разі безпосереднього відсилання положень Кримінального закону до норм міжнародного права або шляхом рецепції або імплементації міжнародно-правових норм в Кримінальних кодексах.

Останні два способи є різновидами інкорпорації норм міжнародного права у внутрішнє законодавство [194]. Розвиваючи цю думку далі, вкажемо, що: «Зміна норм Кримінального кодексу при вступі у силу міжнародного акту, що має кримінально-правове значення, може вироблятися двома способами:

а) рецепцією, тобто прямим (формальним) включенням положень міжнародно-правового акту до Кримінального кодексу;

б) імплементацією, тобто внесенням до Кримінального кодексу змін, відповідних не формою, а за своєю суттю положенням міжнародно-правового акту. І при рецепції, і при імплементації норм міжнародного права до Кримінального кодексу загальним для міжнародного і внутрішнього права є об'єкт кримінально-правової охорони.

Реалізація принципу рівності при призначенні покарання неповнолітнім. Формулювання принципу рівності громадян перед законом звичайно визначається як: особи, що зробили злочин, рівні перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання, відношення до релігії, переконань, приналежності до суспільних об'єднань, а також інших

обставин». Таке визначення витікає з конституційних і міжнародно-правових норм.

У ст.24 Конституції України встановлено:

«1. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи і рівні перед законом.

2. Не може бути привілеїв або обмежень по ознаках раси, кольору шкіри, політичних, релігійних і інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового положення, місця проживання, по мовних і інших ознаках».

Згідно ст.7 Загальної декларації прав людини (1948 р.) «всі люди рівні перед законом і мають право, без жодної відмінності на рівний захист закону» [164, с.39-40], відповідно до ст.26 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права «всі люди рівні перед законом і мають право без жодної дискримінації на рівний захист закону» [164, с.61].

Неповнолітні за вітчизняним кримінальним законодавством мають певні пільги і привілеї, як за визначенням переліку злочинів, за які вони притягуються до кримінальної відповідальності зі встановленням вікової межі залучення, так і за правилами призначення покарання, порядку його відбування і звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. Виникає питання, чи не є наявність в кримінальному законі норм і положень, що встановлюють особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в більш пільговому режимі в порівнянні з повнолітніми громадянами порушенням принципу рівності?

Є різні точки зору учених при відповіді на це питання.

Так, з погляду В.Д. Філімонова «...у відношенні ... вікової категорії осіб, що зробили злочини, – неповнолітніх – принцип рівності не діє. Особливості особи неповнолітніх злочинців не дозволяють застосовувати до них ті критерії визначення змісту і розмірів кримінальної відповідальності, які передбачені відносно дорослих злочинців» [318, с.11].

Навряд дана точка зору є правильною. У науці встановлення особливих правил відповідальності для неповнолітніх з принципом рівності перед законом здійснюється за рахунок тлумачення принципу рівності. З'ясовувавши зміст принципу рівності в сучасному праві, Ю.Е. Пудовічкін і С.С. Пірвагидов справедливо відзначають, що «принцип рівності перед законом в кримінальному праві включає вимоги рівної охорони рівних по соціальній значущості об'єктів кримінально-правової охорони; рівність кримінальної відповідальності всіх осіб, що зробили злочини; рівність критеріїв індивідуалізації вживаних заходів кримінально-правового характеру; рівність в правах учасників кримінально-правових відносин».

Вони вказують, що ці положення кримінального законодавства у жодному випадку не суперечать конституційному принципу рівності громадян перед законом, бо право – всього лише рівний масштаб оцінки аналогічних вчинків, які, проте, скоюються різними людьми, діючими в різних життєвих ситуаціях і при неспівпадаючих обставинах» [236; 237, с.51].

Таким чином, існування відносно неповнолітніх особливих правил призначення покарань жодним чином не повинне розцінюватися як порушення або виключення з принципу рівності. Існування подібних правил є слідством реалізації права законодавця на диференціацію кримінальної відповідальності неповнолітніх. Т.А Леснієвські-Костарева обґрунтовано указує, що «зокрема, до диференціації відповідальності відноситься обмеження видів і розмірів кримінальних покарань, вживаних до неповнолітніх» [154, с.77-78].

У приведених вище доктринальних положеннях, конституційних і міжнародних нормах принцип рівності в першу чергу пов'язаний з рівною охороною законом всіх осіб і недопущенням дискримінації по яких-небудь ознаках.

Реалізація принципу вини при призначенні покарання неповнолітнім. У основі принципу вини лежить відоме положення римського права: «Nullum

crimen, nulla poena sine culpa» (немає злочину і покарання без вини). В даний час положення даного принципу оцінюються як загальновизнані.

Але в історії нашої держави були і інші підходи, що допускали відносно неповнолітніх – членів сімей репресованих – об'єктивне ставлення. Як приклад можна привести Наказ ОГПУ від 02 лютого 1930 року, де в цілях ліквідації куркульства як класу передбачалися негайна ліквідація куркульського активу і масове виселення. Причому указувалося, що «сім'ї арештованих, укладаються в концтабори або засуджених до вищої міри покарання, повинні бути вислані в північні райони Союзу, разом з кулаками, що виселяються при масовій кампанії, і їх сім'ями, з обліком ... ступені соціальної небезпеки цих сімейств. Майно таких сімейств конфіскується» [148].

Часи репресій пройшли, але не варто забувати тих серйозних наслідків, до яких приводить порушення принципу вини. Звертаючись до тієї категорії злочинів, за які законодавець встановив кримінальну відповідальність з 14 років, то це злочини, скоювані з умисною формою вини.

Реалізація принципу справедливості при призначенні покарання неповнолітнім. Принцип справедливості базується на конституційному положенні, висловленому в ч.1 ст.61 Конституції України в наступному вигляді: «ніхто не може двічі притягати до юридичної відповідальності одного вигляду за одне і те ж правопорушення» і загальновизнаних принципах міжнародного права – ч.1 ст.14 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права (1966 р.), згідно якому «кожен має право при розгляді будь-якого кримінального звинувачення, пред'явленого йому, ... на справедливий і публічний розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону» [164, с.57].

На думку деяких учених, зміст принципу справедливості обмежений сферою призначення кримінального покарання. Р.Р. Галіакбаров, розкриваючи зміст даного принципу, указує, що конкретно принцип справедливості в кримінальному праві виявляється у тому, що:

а) він направлений на індивідуалізацію відповідальності і покарання конкретної особи;

б) при визначенні міри відповідальності суд керується точною оцінкою злочину і даних, що характеризують суб'єкта, його що зробив;

в) покарання повинне бути відповідним злочину;

г) воно повинне переслідувати мету відновлення соціальної справедливості;

д) за наявності виняткових обставин виправдано м'якше покарання, чим передбачено за даний злочин;

е) неприпустимо двічі притягати до кримінальної відповідальності за один і той же злочин» [67, с.18-19; 133; 134; 135].

Таку позицію навряд можна визнати за повну, оскільки з сфери дії принципу виключений процес створення кримінально-правових норм, залучення і звільнення від кримінальної відповідальності, застосування кримінально-правових заходів, що не є покаранням.

В.М. Кудрявцев справедливо вказує на те, що «майже всі автори, що займалися цією проблемою, визнають за принцип кримінального права індивідуалізацію відповідальності. На наш погляд, принципи справедливості і індивідуалізації – близькі, але не цілком співпадаючі категорії. Індивідуалізація завжди відноситься до особи винного, справедливість же – поняття ширше: тут враховуються і особисті, і суспільні інтереси» [116, 95].

Принцип справедливості означає, що суд при призначенні покарання повинен керуватися об'єктивною оцінкою як досконалого злочину, так і особи винного.

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. №7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» звернула увагу судів на необхідність строго дотримуватися вимог УК в частині призначення покарання, оскільки саме через них реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості і індивідуалізації покарання [224].

Справедливість покарання є основною ознакою, якою повинне володіти покарання, що призначається особі, визнаній винною в вчиненні злочину. Така оцінка дається цій категорії в сучасній юридичній науці. Беручи до уваги висновки про домінуючу роль справедливості перед іншими принципами призначення покарання, необхідно відзначити, що застосування окремих принципів і загальних почав призначення покарання до неповнолітніх має певні специфічні риси і властивості, на яких слід зупинитися [240].

Ні колишній КК 1960 р., ні діючий КК 2001 р. не містять прямої вказівки на необхідність призначення саме справедливого покарання. Це витікає з інших положень кодексу. Хоча цей принцип стоїть на першому місці, адже він має важливе практичне значення при розгляді справ, а особливо справ, пов'язаних із злочинами неповнолітніх. Він, як нам представляється, є певною квінтесенцією інших принципів (законності, гуманності і ін.), підкреслює їх взаємозв'язок і органічну єдність.

Термін «справедливість» включає два аспекти:

- 1) етичне відчуття, властиве членам суспільства і вимагаючи задоволення шляхом застосування до винного відповідного покарання;
- 2) об'єктивна відповідність покарання ступеня суспільної небезпеки винного і досконалого їм діяння, що призначається.

По-перше, в справедливості покарання, тобто у тому, що винний «одержав по заслугах» повинно бути переконано суспільство.

А по-друге, самі осуджені підлітки повинні відчувати справедливість застосованого до них покарання.

Причому як за об'ємом призначених правообмежень, так і по одноманітності каральної політики судів в цілому.

Покарання повинне сприйматися неповнолітнім злочинцем як адекватна реакція держави на його власне діяння.

Надмірно м'яке покарання здатне породити у підлітку думку про вседозволеність і безкарність і не приведе до досягнення цілей, вказаних в

кримінальному законі, а, навпаки, з урахуванням слабких моральних засад неповнолітнього «розв'яже йому руки» для здійснення зухваліших і тяжчих злочинів. Завищене покарання спричинить ненависть неповнолітнього до суду, викличе відчуття образи і озлоблення. Підліток може замкнутися в собі від нерозуміння відбувається, зробити неправильні життєві висновки, в ньому може укорінитися різка антипатія не тільки до кримінального закону, але і до суспільства в цілому. В цьому випадку застосування до нього виховних заходів буде практично безрезультатним.

Узагальнюючи досвід судової практики, вищі судові інстанції неодноразово відзначали неприпустимість призначення як невинувато суворих, так і м'яких покарань [132].

Реалізація принципу гуманізму при призначенні покарання неповнолітнім. Статті 5, 28 Загальної декларації прав людини встановлюють, що «кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, висловлені в справжній декларації, можуть бути повністю здійснені» [164, с.43]. Своє нормативне закріплення в кримінальному законодавстві принцип гуманізму знайшов в ч.3 ст.50 КК, згідно якої: «Покарання не має на меті заподіяти фізичні страждання або принизити людську гідність».

Ідеєю гуманізації кримінального законодавства у сфері призначення кримінального покарання неповнолітнім просочені і Пекінські правила. Так, в п.11 Пекінських правил вказано, що держави-учасники повинні прагнути, відповідно до своїх загальних інтересів, сприяти благополуччю неповнолітнього і його або її сім'ї [173].

Ст.5.1 Пекінських правил указує, що система правосуддя відносно неповнолітніх направлена в першу чергу на забезпечення благополуччя неповнолітнього і того, щоб будь-які заходи дії на неповнолітніх правопорушників були завжди відповідними особливостям особи правопорушника, так і з обставинами правопорушення [173].

Яскравим проявом гуманізму відносно неповнолітніх є майже всі положення розділу XV КК України, встановлюючого особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх.

У легітимації для неповнолітніх особливих, більш пільгових в порівнянні з дорослими видів покарань, їх розмірів, вікових і інших обмежень, поліпшуючих положення неповнолітніх, в обліку додаткових обставин при призначенні покарання, в можливості застосування заходів виховного характеру, в пільгових умовах звільнення від покарання і погашення судимості – у всьому цьому виявляється дух гуманізму.

Аналізуючи відповідні положення, А.В. Брілліантов відзначає, що «державна кримінальна політика впродовж довгого часу розвивається у напрямі встановлення пільгових підходів до відповідальності неповнолітніх» [53, с.12]. Проте затверджувати те, що вітчизняний кримінальний закон досяг меж відносно втілення принципу гуманізму при призначенні покарання неповнолітнім, ще рано.

При порівняльному аналізі норм міжнародного права і Кримінального кодексу України виявляється, що у вітчизняному праві не так чітко, як в міжнародних документах визначені спеціальні гуманістичні цілі і принципи призначення покарання неповнолітнім, не містяться вказівки на те, що позбавлення волі є крайнім заходом, вживаним до неповнолітніх протягом мінімально необхідного терміну, про що вже указувалося в справжній роботі при аналізі проблем реалізації принципу законності.

До загальних засад призначення покарання, у відповідності до ст.65 КК України, належать:

- 1) призначення покарання у межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) призначення покарання відповідно до положень Загальної частини КК;
- 3) призначення покарання з урахуванням ступеню тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Положення кримінального закону про те, що покарання призначається в межах, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК, перш за все, зобов'язує суд правильно кваліфікувати злочин.

Помилка в кваліфікації може спричинити не тільки неправильне призначення міри покарання, але і необґрунтоване настання ряду інших правових наслідків (строк судимості, застосування або незастосування амністії, деякі цивільно-правові наслідки, тощо).

Природно, злочин кваліфікується органами досудового слідства (орган дізнання, слідчий), органами прокуратури при контролі за ходом і закінченням розслідування і судом (причому, як на стадії віддання справи під суд, так і на інших стадіях), але всі ці органи не можуть повністю гарантувати виключення помилок в кваліфікації злочинів, і вони продовжують зустрічатися в судовій практиці. Тягар по усуненню цих помилок лежить на вищих судових інстанціях.

Визначивши норму, по якій повинен відповідати підсудний, суд вирішує, який вид покарання повинен бути застосований до нього, а потім визначає розмір (термін) цього покарання, керуючись тими межами, які вказані в санкції.

Проте свою службову роль санкція кримінально-правової норми може виконати при умові, якщо її мінімальна і максимальна межі відповідають небезпеці злочину і якщо вона ефективно використовується судами.

Через це в літературі виділяється два аспекти ефективності санкції кримінально-правової норми.

Перший – статичний, тобто той стримуючий потенціал, який спочатку закладений в санкції. Вона повинна бути настільки строга, щоб могла стримати потенційного правопорушника від здійснення злочину.

Другий аспект – динамічний, це життя санкції, застосування її в судовій практиці, використання об'єму її репресивної дії [235, с.37].

Думається, що динамічний аспект ефективності санкції кримінально-правової норми по відношенню до неповнолітніх більш актуальний, ніж статичний, оскільки об'єм використання її (санкції) репресивної дії до

вказаної категорії правопорушників повинен бути значно нижче, ніж до дорослих злочинців. Разом з тим, динамічний і статичний аспекти ефективності санкції знаходяться в тісному взаємозв'язку, тому і потрібна постійна координація законотворчої і правозастосовної діяльності з урахуванням існуючих реалій, стану злочинності, її суспільної небезпеки.

Призначивши основне покарання, суд вирішує питання про призначення додаткових покарань, але тільки в тому випадку, якщо вони вказані в санкції інкримінованої статті.

Виключення зроблене лише для позбавлення права займатися певною діяльністю. Цей вид покарання може призначатися як додатковий і в тому випадку, якщо він не передбачений санкцією відповідної статті Особливої частини КК.

Заразом у кримінальному законодавстві України існує неузгодженість положень Загальної й Особливої частин КК, коли положення Загальної частини виключають можливість застосування альтернативних видів покарання до неповнолітніх, що, в результаті, може привести до відсутності реальної можливості вибору виду покарання.

Прикладом може служити санкція ч.1 ст.296 КК (передбачає альтернативно штраф або арешт, або обмеження волі) у випадку вчинення цього злочину персоною у віці від 14 до 16 років: якщо в неповнолітнього немає самостійного доходу, власних коштів або майна, на яку може бути накладене стягнення, до такої особи не може бути застосоване покарання у вигляді штрафу (ч.1 ст.99 КК). Покарання у вигляді арешту застосовується до неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16-ти років (ст.101 КК), а обмеження волі до неповнолітнього взагалі не застосовується (ч.3 ст.61 КК). Аналогічна ситуація (зі своїми особливостями за видами покарань) склалася у санкції наступних статей: ч.1 ст.122, ст.185, ст.186, ст.277 та ін.

Крім того, існують санкції, де єдиним можливим видом покарання для неповнолітнього є позбавлення волі (ст.ст.116, 117, 119, ст.189, ч.2 ст.345, ч.2

ст.350, ч.2 ст.377, ч.2 ст.398 КК та ін.), так як альтернативою виступає обмеження волі, яке до неповнолітніх не застосовується.

Наявність таких колізій свідчить про необхідність перегляду санкцій статей Особливої частини на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду в зазначених випадках переходити до більш м'якого покарання (без застосування положень ст.69 КК) за системою покарань, передбаченою ст.51 КК.

Вищі судові інстанції рекомендують всім нижчестоящим судам при призначенні покарання неповнолітнім підсудним повною мірою використовувати надані законом можливості для застосування до них видів покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства [223; 224,;225]. Тому суд, що розглядає кримінальну справу неповнолітнього, зобов'язаний розглянути це питання окремо.

Врахування ступеня тяжкості злочину на практиці ускладнюється тим, що законодавець не розкриває змісту цього положення, і, як наслідок, в юридичній літературі немає єдиної думки з цього питання. Питання характеру і ступеня небезпеки в українській юридичній літературі трансформувалося у питання категоризації злочинів, хоча вважаємо, що для неповнолітніх осіб саме врахування ступеня суспільної небезпеки може з'ясувати питання характеристик оцінки неповнолітнім сутності свого діяння

Своєрідне трактування даних понять дав свого часу І.С. Ной. На його думку, суд, призначаючи покарання відповідно до характеру і ступеня небезпеки злочину, повинен оцінювати лише суспільну небезпеку конкретного діяння, враховуючи особливості місця і часу його здійснення. При цьому облік характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння може виявитися лише в пом'якшенні покарання і навіть звільненні від нього. Такий висновок І.С. Ной обґрунтовує тим, що перелік обтяжливих обставин є вичерпним, а облік

характеру і ступеня суспільної небезпеки представляється у вигляді певних обставин [207, с.77-85].

По характеру суспільної небезпеки злочини підрозділяються на діяння невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі і особливо тяжкі. З цією класифікацією злочинів пов'язані основні напрями кримінальної політики у сфері покарання. У постановах Пленуму Верховного Суду України неодноразово підкреслювалася необхідність застосування строгих заходів покарання до осіб, що зробили тяжкі злочини, і неприпустимість необґрунтованого призначення позбавлення волі особам, що вперше зробили злочини, що не представляють великої суспільної небезпеки, виправлення яких можливе без ізоляції від суспільства шляхом застосування інших заходів покарання і засобів кримінально-правового впливу [159]. Це особливо важливо при призначенні покарання підліткам, оскільки згідно із законом здійснення злочину в неповнолітньому віці є пом'якшувальною покарання обставиною.

Окрім поняття характеру суспільної небезпеки злочину в законодавстві пострадянських країн вживається і поняття характеру злочину. У літературі була виказана думка, що стосовно загальних засад призначення покарання невірно говорити про характер суспільної небезпеки злочину, а правильно говорити відповідно до закону про характер злочину[224]. У п.3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. роз'яснюється, що «визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, суди повинні виходити з класифікації злочинів (ст.12 КК), а також із особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, спосіб, стадія вчинення, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного із співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, характер і ступінь тяжкості наслідків, тощо)»

Аналіз Постанови Пленуму Верховного Суду України показує, що обставини, що характеризують ступінь суспільної небезпеки злочину, відносяться до діяння, його об'єктивних і суб'єктивних властивостей.

Питання про те, якою мірою вина впливає на характер і ступінь суспільної небезпеки злочинів, а отже, враховується при індивідуалізації покарання, є спірним в теорії і не знаходить єдиного рішення в слідчій і судовій практиці. Аналіз кримінального законодавства дозволяє зробити лише висновок про те, що злочини, що характеризуються умисною формою вини, при рівних наслідках, що наступили, як правило, оцінюються законодавцем як що мають значно більший характер суспільної небезпеки, ніж злочини необережні, а, отже, ваблять строгіше покарання. Таким чином, між характером суспільної небезпеки навмисного злочину і ступенем вини існує прямий зв'язок, що виражається у тому, що ніж більш небезпечно завершений злочин, тим вище ступінь вини суб'єкта, а, отже, і міра його відповідальності.

Але ступінь вини визначається також чинниками, що відносяться не тільки до суспільно небезпечного діяння, але і до обстановки здійснення злочину (місце, час, конкретна ситуація, взаємовідношення обвинуваченого з потерпілим, причини і умови здійснення злочину тощо.) [79, с.93-146; 80].

Серед обставин, що відносяться до особи, найважливіше значення для встановлення ступеня вини матимуть вікові і психологічні особливості неповнолітніх правопорушників, що виявилися в злочині: його мотивація, мета, наявність або відсутність психічних аномалій. Всі ці чинники впливатимуть на ступінь вини і в свою чергу визначатимуть характер і ступінь суспільної небезпеки досконалого діяння.

Отже, між суспільно небезпечним діянням і ступенем вини існує і зворотний зв'язок, без чого неможлива б індивідуалізація покарання. Саме в цьому значенні ми маємо на увазі вплив ознак суб'єктивної сторони на характер і ступінь суспільної небезпеки досконалого злочину.

При індивідуалізації відповідальності і покарання за конкретне діяння завжди істотну роль виконують факультативні ознаки об'єктивної сторони, до яких відносять місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановку здійснення злочину. Не будучи обов'язковими ознаками багатьох складів, час, місце, спосіб

і обстановка злочину у всіх випадках як би присутні «в згорнутому вигляді», виступають як обставини, що впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину, що завжди повинне братися до уваги при індивідуалізації покарання. Зі встановленням часу, місця і способу здійснення злочину пов'язані також конкретизація самої події злочину і винності обвинуваченого. Зокрема, ці ознаки можуть указувати на екстремальну ситуацію умов надзвичайного положення, на ступінь зухвалості дій злочинця і враховуватися відповідно до вимог закону як обставини, обтяжливі покарання (здійснення злочину з особливою жорстокістю (п.10), з використанням умов військового або надзвичайного положення, інших надзвичайних подій (п.11), здійснення злочину загальнонебезпечним способом (п.12 ч.1 ст.67 КК).

Вони можуть свідчити про ситуативність поведінки винного і виконувати роль пом'якшувальних обставин (здійснення злочину унаслідок збігу важких особистих, сімейних або інших обставин (п.5), під впливом загрози, примушення або через матеріальну, службову або іншої залежності (п.6), під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого (п.7), з перевищенням меж крайньої необхідності (п.8 ч.1 ст.66 КК).

При індивідуалізації покарання необхідно враховувати такі випадки, коли обстановка, при якій було зроблено злочин, порушувала контроль неповнолітнього за своєю поведінкою, спотворювала дійсний характер подій, що відбуваються, або носила провокуючий характер. Разом з тим вплив обстановки на поведінку повинен враховуватися не у відриві від свідомості. Важливе значення матиме ступінь узгодженості варіантів поведінки з внутрішньою позицією.

На характер і ступінь суспільної небезпеки злочинів істотний вплив надає спосіб здійснення злочину. Спосіб може бути включений законодавцем в число кваліфікуючих ознак складу, визначаючих підвищений характер суспільної небезпеки злочину, що знаходить свій вираз і у виборі міри покарання.

Вище наголошувалося, що характер суспільної небезпеки закінченого злочину визначається в першу чергу важливістю того об'єкту, якому причинний збиток. Але одному і тому ж право охоронюваному об'єкту злочинними діями можуть бути заподіяні різні по тяжкості наслідки, які впливатимуть на характер і ступінь суспільної небезпеки злочину. Ніж наслідки, що важче наступили, тим вище характер і ступінь суспільної небезпеки злочину.

Як би ні було велике для індивідуалізації покарання встановлення характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину, проте справедливе покарання може бути призначене винному лише після усестороннього з'ясування і обліку судом обставин, що характеризують його особу.

Саме облік обставин, що характеризують особу злочинця, викликає найбільші утруднення при індивідуалізації покарання. Це, як представляється, пов'язано з наступними проблемами кримінального права:

- немає цілісної концепції значення особи для вирішення питань відповідальності і покарання, зокрема порівняльної ролі особи і діяння (чи тільки ті властивості особи, які впливають на оцінку суспільної небезпеки, або і ті, які впливають на інші аспекти рішення питання про доцільність покарання);
- немає чіткого рішення питання про круг ознак особи, обов'язкових для з'ясування по кримінального справі;
- не визначено, принаймні в практичному плані, співвідношення між кримінально-релевантними ознаками особи і поняттями пом'якшувальних і обтяжливих обставин. В результаті доводиться або вдаватися до ускладненої термінології, розмежовувавши, з одного боку, обтяжливі і пом'якшувальні обставини, передбачені законом, а з іншою – інші обставини (хоча, кінець кінцем, цей вплив реалізується через загострення або пом'якшення відповідальності), або ж розширюючи поняття обтяжливих і пом'якшувальних обставин в порівнянні з тим, яке дає законодавець [64, с.57].

Для досягнення цілей покарання суд при його призначенні повинен враховувати індивідуальні властивості особи, що вчинила злочин.

В процесі судового розгляду кримінальної справи особа підсудного «повинна бути вивчена з такою повнотою, щоб у суда була можливість не тільки обґрунтовано вирішити питання про винність або невинність підсудного, але і з таким же ступенем обґрунтовано індивідуалізуватися відповідальність, вибрати відповідно до закону доцільну міру покарання....» [151; 153; 316].

Без урахування особи винного, неможливо ефектно впливати на соціальні властивості особи, що зробила злочин, змінити їх в потрібному напрямі.

П.С. Дагель всі елементи і ознаки, створюючи структуру особи, розбив на п'ять підструктур (сфер) особи.

Першу підструктуру складають ознаки, безпосередньо характеризуючи суспільну небезпеку особи злочинця. До них відносяться: характер закінченого злочину, його тяжкість і злочинні наслідки, форма вини, мотив, мета злочину, спосіб здійснення злочину тощо.

Другу підструктуру складають ознаки, що розкривають соціальні (і антисоціальні) відносини особи в різних областях суспільного життя. Сюди відносяться загальногромадянські відносини (служба в армії), трудові відносини тощо.

Третю підструктуру складають ознаки, що дають етично-психологічну характеристику особи. Це спрямованість особи (основна життєва орієнтація), світогляд (система поглядів на життя), інтереси тощо.

Четверту підструктуру складають ознаки, що характеризують психологічну сторону особи, розкриваючи її психічні особливості (особливості відчуттів, сприйняття, пам'яті; особливості протікання інтелектуальних, вольових і емоційних процесів тощо).

І, нарешті, п'яту підструктуру складають ознаки, що характеризують фізичні (біогенні) властивості особи. Основними її елементами є стать, вік, особливості фізичної конституції тощо [79, 80, с.1-70]

Схема структури особи злочинця, розроблена більш ніж 50 років тому П.С. Дагелем, представляє великий теоретичний і практичний інтерес, але

орієнтована, перш за все, на аналіз кримінологічних рис особи злочинця. Для цілей же кримінально-правових, зв'язаних, перш за все, з індивідуалізацією відповідальності і покарання, необхідна схема, яка враховує: конструкцію складу злочину; загальні засади призначення покарання, визначені в законі, і, зокрема, розмежовує ознаки, підсилюючі або послаблюючі суспільну небезпеку осіб.

Необхідно відзначити, що поняття «особа злочинця» і «особа винного» (а саме цим терміном користується законодавець в правовій нормі про загальні засади призначення покарання) хоча і дуже близькі за змістом, але не ідентичні.

Поняття «особа злочинця» є ширшим. Воно включає наявність таких ознак, які при рішенні питання про призначення покарання далеко не завжди і не в повному об'ємі можуть братися судом до уваги. Тому при визначенні ознак особи винного, які повинні встановлюватися в ході досудового і судового слідства і враховуватися судом при призначенні покарання повинне дотримуватися певне «дозування», оскільки вивчення особи безмежне. До того ж необхідно встановити як саме ті або інші ознаки особи впливають на призначення покарання.

Для того, щоб правильно оцінити скоєне, пояснити його причини, зробити скільки-небудь виправданий прогноз про вірогідність здійснення осудженим нового злочину і визначити вибір кращої обстановки для його виправлення, суду слід повніше використовувати як ті особові якості, які відобразилися в досконалomu злочині, так і всю багатоманітну сукупність, яка увійшла до структури особи винного в процесі його життєдіяльності [154]. При цьому суспільну небезпеку винного і вчиненого ним злочину не можна протиставляти або ототожнювати. Кримінальний закон і практика правосуддя допускають їх самотійність і незалежність.

Неадекватність суспільної небезпеки діяння і особи винного найяскравіше виявляється у справах про злочини неповнолітніх.

Особа підлітку знаходиться на стадії її формування. Процес формування особи складний і суперечливий.

У загальній структурі особи неповнолітнього легко уживаються позитивні і негативні якості.

Окремі акти поведінки підлітку часом не виражають його соціальної суті, а пояснюються віковими особливостями і скоюються під впливом зовнішніх чинників. В зв'язку з цим вказівка в ухвалі Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання» про те, що суди повинні всесторонньо, повно і об'єктивно досліджувати дані про особу підсудного, маючи на увазі їх істотне значення для визначення вигляду і розміру покарання, придбає особливу важливість у справах про злочини неповнолітніх. Буде правильним, на наш погляд, рекомендувати судам створювати такі передумови для подальшого виховання (для коректування особи) винного неповнолітнього, щоб в ході виконання покарання система життєвих цінностей молодшої людини зазнала істотні зміни, які були б прийнятними для суспільства.

Відповідно до п.3 ч.1 ст.65 КК особа винного підлягає обліку при визначенні покарання як самостійний показник. У літературі виказана думка, згідно якому законодавець при цьому дозволяє оцінювати її як з позитивної, так і з негативної сторін, з позицій обставин, як пом'якшуючих, так і обтяжуючих покарання [114, с.192].

В.Д. Філімонов вважає, що ця думка суперечить прямо вираженій волі законодавця, що надав суду право при призначенні покарання враховувати крім перерахованих в законі обставин тільки ті, які пом'якшують покарання [316, с.133]. На його думку, якщо законодавець вкладав в слова закону про облік особи винного те значення, яке додають їм деякі автори, то введене обмеження щодо переліку обтяжливих обставин втратило б всяке значення [316 с.133-134; 318].

Значення вимоги закону про облік особи винного при призначенні покарання В.Д. Філімонов бачить у тому, що це «дозволяє з урахуванням даних,

що характеризують конкретну особу, не надавати юридичного значення тим обставинам справи, які можуть бути віднесені до числа обтяжливих або пом'якшувальних лише формально [317]. Серед них називаються такі, як вік, стан здоров'я, поведінка до здійснення злочину, активність як в побуті, так і по місцю роботи або навчання, минуле (зокрема, наявність не знятих або не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (наявність на змісті дітей і осіб похилого віку), матеріальне положення.

Оцінюючи особу неповнолітнього і визначаючи шляхи її виправлення, суди повинні часто звертати увагу на взаємостосунки підлітків з батьками. При цьому здатність батьків впливати на поведінку підлітку судами розглядається як одна з умов можливості застосування міри покарання, не пов'язаної з позбавленням волі. На жаль, сьогодні це не підтверджується практикою правозастосування. При виборі виду і розміру (терміну) покарання суду також слід враховувати систему життєвих цінностей підлітку, тобто вид і глибину формування його індивідуальної свідомості та особистих якостей.

Більш того, деякі автори вважають за необхідне виділити молодший підлітковий вік (14-15 років) і статі неповнолітнього в окремі пом'якшувальні обставини [48, с.187-188; 47]. Зрозуміло, здійснення злочину неповнолітніми жіночої статі за інших рівних умов повинне вабити м'якше покарання, ніж для осіб чоловічої статі. Але навряд сучасне кримінальне законодавство потребує таких змін. Суд може врахувати цю обставину як пом'якшуючу, незважаючи на те, що воно відсутнє в ч.1 ст.66 КК, адже перелік їх залишається відкритим.

У справах про злочини неповнолітніх особливе значення має облік їх вікових особливостей.

Неповноліття охоплює відносно тривалий період розвитку особи. Воно включає декілька етапів. І якщо періодизацію неповноліття обмежити межами віку, в рамках якого можлива кримінальна відповідальність неповнолітніх (ст.22 КК), то і в цьому випадку, принаймні, можна виділити два етапи: підлітковий і юність.

З цими етапами пов'язані і два вікові рубежі, починаючи з яких особа підлягає кримінальній відповідальності (14 і 16 років). Кожний з цих етапів представляє якісно особливий період розвитку, характеризується безліччю змін, які складають в сукупності своєрідність структури особи неповнолітнього і визначають рівень соціального дорослішання.

Останнє припускає розвиток не тільки об'єктивної, але і суб'єктивної готовності неповнолітнього до засвоєння вимог до поведінки в суспільстві дорослих.

Рівень засвоєння даних вимог у різних вікових груп неоднаковий. Цю обставину необхідно враховувати при призначенні покарання.

Загалом при призначенні покарання неповнолітнім (на відміну від дорослих) дещо більшу роль повинні відігравати саме дані про особу у порівнянні зі ступенем тяжкості вчиненого злочину та обставинами, які обтяжують чи пом'якшують покарання. При стандартному обмеженні вікового цензу неповнолітніх правопорушників 18 роками слід підтримати точку зору про доцільність поширення мети виховання і реінтеграції на осіб до 21 року.

Також ми вважаємо, що з урахуванням існуючих у доктрині та соціальних мережах думок про посилення цинізму і зухвалості, про стійкість корисливої мотивації і збільшення кримінальної активності молодшої підліткової групи неповнолітніх (14-15 років), виділяти факт належності до групи в окрему пом'якшувальну обставину немає необхідності.

Щодо обліку обставин пом'якшуючих і обтяжуючих покарання, необхідно перш за все мати на увазі, що при кримінально-правовій оцінці злочинів неповнолітніх кожна пом'якшуюча обставина зменшує відповідальність винного більше, а кожна обтяжуюча обставина підвищує відповідальність менше, ніж це має місце за аналогічних умов у справах дорослих. Пояснюється це тим, що в кожній справі підлітку будь-яка з пом'якшувальних обставин – вже сукупність мінімум двох пом'якшувальних чинників, де другий – неповноліття.

Кримінальними кодексами деяких зарубіжних держав встановлено конкретні правила призначення покарання за наявності обставин, які

пом'якшують покарання, тобто конкретизовано їхнє кримінально-правове значення. Так, наприклад, ст. 62 КК Російської Федерації передбачено обов'язкове пом'якшення покарання: «за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пунктами «і» та «к» ч. 1 ст. 61 цього Кодексу, та відсутності обставин, що обтяжують покарання, строк чи розмір покарання не можуть перевищувати максимального строку чи розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу». Подібне положення передбачено також КК Республіки Азербайджан (ст. 60 КК), Грузії (ст. 54 КК). Вказані норми формалізують ступінь впливу зазначених у них обставин, які пом'якшують покарання, на міру покарання. У ст. 78 КК Республіки Молдова передбачено: «якщо судовою інстанцією встановлено наявність обставин, що пом'якшують відповідальність при вчиненні злочину, то основне покарання скорочується чи замінюється у такому порядку: 1) якщо мінімальний розмір покарання у виді позбавлення волі, передбачений Особливою частиною цього Кодексу, становить менше 10 років, покарання може бути пом'якшено до цього мінімального розміру; 2) у випадку призначення покарання у виді штрафу його розмір може бути скорочено до мінімального; 3) якщо за вчинений злочин передбачено довічне позбавлення волі, може бути призначено покарання у виді позбавлення волі на строк від 15 до 25 років. Якщо судовою інстанцією встановлено наявність обставин, що пом'якшують покарання при вчиненні злочину, додаткове покарання, передбачене законом за вчинений злочин, може бути скасовано».

Кримінальними законами інших зарубіжних держав встановлено лише право або обов'язок суду пом'якшити покарання за наявності обставин, які пом'якшують покарання, і не передбачено конкретні правила такого пом'якшення. Узагальнення судової практики показує, що в вираках обставини, що пом'якшують покарання, не зазначені в законі, зустрічаються в кілька разів частіше, ніж обставини, в законі зазначені.

Кримінальне законодавство зарубіжних держав відрізняється. У деяких країнах по-різному йменуються загальні засади призначення покарання:

«загальні принципи (принципи)»; «загальні начала»; «загальні правила»; «загальні критерії». Значна кількість держав, яка була розглянута, одним із основних критеріїв призначення покарання виокремлює обставини, які обтяжують покарання (у деяких країнах таке положення відсутнє). Також можемо спостерігати відмінності між термінологічним визначенням досліджуваних обставин: «обтяжуючі фактори»; «обтяжуючі вину»; «обтяжуючі відповідальність»; «обтяжуючі відповідальність, вину та покарання» та інші.

Також слід зазначити, що, незважаючи на те, що у деяких державах обставини, які обтяжують покарання, включені у критерії загальних засад призначення покарання, все-таки не наводиться їх переліків. З цього питання також можна зазначити, що у певних державах, незважаючи на відсутність переліку обставин, які обтяжують покарання, все ж містяться правила, відповідно до яких вони враховуються, чи яким чином впливають на міру призначуваного покарання винній особі.

Що стосується безпосередньо впливу вказаних категорій на обрання конкретного виду та розміру покарання, зазначимо, що в юридичній літературі, як правило, зазначається, що такий вплив на призначення покарання мають лише пом'якшуючі та обтяжуючі обставини.

Між тим уявляється, що у такому разі обмежується можливість впливу при призначенні покарання обставин, що характеризують учинене кримінальне правопорушення та особу винного. Отже, з метою подальшої формалізації правил призначення покарання доцільно у КК України встановити норму, яка б закріплювала правила індивідуалізації покарання при його призначенні. Орієнтиром у цьому можуть стати положення ст. 78 КК Республіки Молдова використовуючи положення якій можемо приєднатися до точки зору (Воронін В.М), що *суд, індивідуалізуючи покарання на підставі п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, має за відсутності обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, а так само за їх наявності відповідно до даних про особу винного та ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, обирає більш*

м'яке або більш суворе покарання, а також строк або розмір його призначення, виходячи з медіани покарання, встановленого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення;

До пом'якшуючих обставин, що характеризують тільки особу винного, відносяться:

а) явка, з повинною, щиросерде розкаяння або активне сприяння розкриттю злочину (п.1 ч.1 ст.66 КК). Щиросерде розкаяння припускає визнання винним своєї вини і внутрішнє засудження ним скоєного злочину. У літературі щиросерде розкаяння справедливо розглядається як перший крок обвинуваченого до виправлення. Явка з повинною має місце тоді, коли особа, що зробила злочин, добровільно приходить до органів правосуддя і правдиво повідомляє про досконалий злочин. Під активним сприянням розкриттю злочину слід розуміти таку діяльну поведінку неповнолітнього, яка полегшує доведення його вини в здійсненні злочину і вини співучасників.

б) добровільне відшкодування нанесеного збитку або усунення заподіяної шкоди (п.2 ч.1 ст.66 КК).

При обліку добровільного відшкодування майнового збитку в першу чергу необхідно оцінити ступінь добровільності цього відшкодування. Як пом'якшуюча покарання обставина його можна визнати тільки тоді, коли воно зроблене при активному бажанні винного, без якого-небудь примусу або умов з боку останнього (наприклад, письмова вимога про припинення справи). Навряд можна угледіти ознаку добровільності у відшкодуванні збитку, зробленому під безпосереднім тиском органів слідства.

Майновий збиток відновлюється як із статків винного (компенсація за викрадену річ), так і шляхом його особистих зусиль (ремонт пошкодженого предмету). Представляється, що до інших дій, направлених на загладжування шкоди, заподіяної злочином, можна віднести надання матеріальної допомоги потерпілому для лікування. Наприклад, для оплати дорогої операції або курсу лікування в санаторії. По значенню п.2 ч.1 ст.66 КК під добровільним

відшкодуванням майнового збитку необхідно розуміти надання рівного еквівалента за заподіяний матеріальний збиток. Якщо матеріальний збиток можна зміряти в певній сумі грошових коштів, то з моральною шкодою і шкодою здоров'ю поступити також набагато складніше. Особливо складно підібрати еквівалент збитку здоров'я потерпілого. Здоров'я – найдорожче, що є у людини і при його втраті воно не завжди повністю підлягає відновленню, навіть при застосуванні найдорожчих ліків.

При оцінці дій винної по відшкодуванню матеріальної, моральної шкоди або шкоди здоров'ю суд повинен виходити не тільки з потреб потерпілого, але і з можливостей обвинуваченого, тобто, якщо збиток погашений не повністю, робити однозначний висновок про небажання обвинуваченого його заповнювати не можна. Необхідно оцінити ступінь зусиль, прикладених винним для цього. Особлива увага цьому моменту суду слідє додати при поводженні з неповнолітніми обвинуваченими, адже вони в окремих випадках мають в своєму розпорядженні матеріальні засоби. Тому головним чином необхідно оцінити суб'єктивну точку зору підлітку. Чи мав він об'єктивну нагоду для ліквідації шкідливих наслідків, і чи всі зусилля він до цього доклав. Якщо він використав максимум своїх можливостей, але не зміг повністю усунути шкоду, то, в нашому розумінні, він гідний поблажливості суду.

При визначенні ступеня впливу на вигляд і розмір покарання даної пом'якшувальної обставини в літературі пропонується враховувати психічне відношення винного до своїх дій. Зокрема, обґрунтовується рекомендація гуманніше підходити до призначення покарання тим особам, які усвідомили протиправність своєї поведінки, щиросердо розкаюються і тому добровільним відшкодуванням збитку прагнуть спокутувати свою вину [25, 29, 58, 59, 90, 113, 131, 174, 184, 185, 186].

в) вчинення злочину неповнолітнім (п.3 ч.1 ст.66 КК). Підстави для визнання даної обставини пом'якшувальним укладені в першу чергу у вікових особливостях вказаної категорії осіб: у рівні їх свідомості, вольових якостях, ступені сформованості характеру. Молоді люди, що не досягли повноліття вже,

як правило, можуть оцінити суспільну небезпеку і характер своїх дій, а також керувати ними. Проте етичне і духовне дозрівання підлітку ще продовжується. Тому об'єктивну картину яка відбувається і реальні наслідки своїх дій він до кінця представити не може. Саме цьому помилка є правом підлітка на реалізацію. Головним моментом для визнання цієї обставини пом'якшувальною є обов'язок органів правосуддя ретельно з'ясовувати, в якому саме віці – до досягнення 18 років або пізніше – вчинено злочин. Повинні бути встановлені число, місяць і рік народження. Причому особа вважається тою, що досягло вісімнадцяти років не в день народження, а починаючи з наступних діб.

Уявляється обґрунтованою практика судів, які враховують конкретний вік неповнолітнього [175]. При встановленні судом факту неповноліття винного останній автоматично підпадає під дію розділу XV КК, регламентуючого особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх.

г) здійснення злочину жінкою в стані вагітності (п.4 ч.1 ст.66 КК). Можливі випадки здійснення злочину неповнолітньої в стані вагітності вимагають особливої уваги. Вагітність супроводжується рядом істотних змін в організмі і психіці жінки. Підвищена дратівливість, збудливість, запальність, нервозність утрудняють в конфліктних і інших передзлочинних ситуаціях вибір правильної поведінки.

До пом'якшувальних обставин, що характеризують злочин і особу винного одночасно, відносяться:

а) здійснення злочину унаслідок збігу важких особистих, сімейних або інших обставин (п.5 ч.1 ст.66 КК).

У літературі дана обставина зводиться до наявності конкретної ситуації здійснення злочину, виниклої крім волі винного і обтяжуючої вибір правильної поведінки. Вважають, що здійснення злочину унаслідок збігу важких особистих, сімейних або інших обставин – «це смерть або тяжка хвороба рідної чи близької особи; хвороба винного; втрата ним роботи; складні житлові умови; подружня зрада або інша подія, що спричинила конфлікт у сім'ї; важкий

матеріальний стан; проживання підлітку в сім'ї п'яниць чи наркоманів» [196, с.159; 136; 197].

У справах про злочини неповнолітніх дана обставина в судовій практиці розуміється не тільки як конкретна ситуація здійснення злочину, але і як джерело формування негативних етично-психологічних особливостей особи підлітку. Суди часто враховують те, що неповнолітній виховувався в скрутних умовах.

Відомо, що сімейне середовище робить найістотніший вплив на етичне формування підлітку. Тому несприятливі сімейні умови до певної міри знижують ступінь вини неповнолітнього і можуть братися до уваги для відповідного зниження покарання.

б) спеціальний вид дійового каяття, пов'язаний з наданням медичної чи іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину (п.31 ст.66 КК). Вочевидь що оказання допомоги характеризують гуманність особистості та може бути розціненою як пом'якшуюча обставина.

в) здійснення злочину під впливом загрози, примусу або через матеріальну, службову або іншу залежність (п.6 ч.1 ст.66 КК).

Для залучення в суспільно небезпечну діяльність неповнолітніх можуть бути використані (і використовуються) самі різні форми залежності останніх від оточуючих їх осіб, зокрема фізичне і психічне примушення, матеріальна, службова або інша залежність, які визнані законом обставинами, пом'якшувальними покарання.

Неповнолітній часто буває залежимо від багатьох дорослих осіб, його оточуючих, – це характерна межа віку. Від батьків або родичів, вчителі в школі або вихователя в інтернаті, наставника по місцю роботи або тренера в секції. Іноді така залежність носить тотальний характер. Будь-який з видів залежності може бути використаний дорослою особою, володіючи контролем над підлітком, з метою залучення його в злочинну діяльність.

Встановлення подібних нерівноправних взаємостосунків, що призвели здійснення злочину з боку підлітку, неминуче повинне пом'якшувати його

покарання, а відносно дорослих повинне розв'язуватися питання про залучення до відповідальності по ст.304 КК («Втягнення неповнолітніх в злочинну діяльність»).

При оцінці даної пом'якшувальної обставини принциповим залишається питання: чи могла винна особа уникнути здійснення злочину при чиненому на нього тиску? Якщо суд відповідає на це питання «немає», то відповідно до ч.2 ст.40 КК особа не підлягає кримінальній відповідальності. Якщо – «так», то винній особі лагідніше покарання за вказаною обставиною.

Особлива актуальність даної пом'якшувальної обставини стосовно неповнолітніх полягає у тому, що дана категорія осіб є найбільш нестійкою до впливу, що робиться. Неповнолітнього набагато легше залякати, принизити, закабалити матеріально, ніж дорослого. Тому вони є привабливим об'єктом для залучення в здійснення злочинів за допомогою тиску.

Пом'якшуючий вплив даної обставини обумовлений тим, що в даному випадку, хоча винний і не позбавляється можливості діяти правомірно, але умови його правомірної поведінки значно звужуються під впливом зовнішніх чинників. Оцінюючи їх, слід враховувати, що загроза як спосіб дії на особу може бути направлена як на самого винного, так і на його близьких. При цьому загроза повинна бути дійсною, а не уявною. Вона може виражатися в обіцянці зробити будь-які незаконні дії.

Інші засоби психічної або фізичної дії на обличчя, окрім загрози, слід розглядати як примушення.

Здійснення злочину через матеріальну, службову або іншу залежність припускає наявність підлеглості між особами. Оскільки ці зовнішні чинники впливають на особу, то її здатність протистояти порочному впливу ззовні також необхідно враховувати при призначенні покарання. Неповнолітні менш здатні протистояти загрозі або примушенню, подолати вплив тих залежностей, в яких вони знаходяться. Тому при призначенні покарання неповнолітнім дана обставина повинна робити, як правило, найбільший вплив.

Кримінальний закон не містить переліку виняткових обставин, що істотно зменшують ступінь суспільної небезпеки злочину.

До основних обтяжуючих покарання обставин, які мають значення для призначення покарання неповнолітнім віднесено:

а) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (ч.ч.2, 3 ст.28 КК) (п.2 ч.1 ст.67 КК).

Ця обтяжуюча обставина, на думку більшості криміналістів, припускає як попередню домовленість про вчинення злочину його учасників, так і відому домовленість про план здійснення злочину, про розподіл ролей учасників, про способи і знаряддя злочину і про інші обставини. Узгодженість дій учасників укріплює зв'язки між ними і підвищує суспільну небезпеку злочину. У судовій практиці допускається часом розширювальне тлумачення п.2 ч.1 ст.67 КК. Деякі суди як обтяжуючу обставину визнають не «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (що включає групу осіб по попередній змові і організовану групу)», а вчинення його групою осіб. Перераховані поняття відрізняються одне від одного, і лише першому з них закон надає обтяжливе значення.

При диференціації кримінальної відповідальності і індивідуалізації покарання неповнолітнім слід дуже обережно підходити до оцінки обтяжуючих покарання обставин. Так, участь неповнолітнього в злочині, за попередньою змовою групою осіб або організованою групою, не слідує, як правило, розглядати як обтяжуючу обставина, коли підліток залучений в злочин дорослими і взяв незначну участь в злочині [61, 66].

б) здійснення злочину відносно малолітнього, особи похилого віку або особи, що знаходиться в безпорадному стані (п.6 ч.1 ст.67 КК). У літературі можна зустріти вказівку на формальні критерії, що визначають зміст цієї обставини. Пропонується малолітніми рахувати дітей і підлітків у віці до 14 років, а старезними – осіб, що досягли пенсійного віку [303].

Думається, що підвищена суспільна небезпека винної особи визначається тим, що потерпілий через малолітній або старезний вік, хворобливий стан або з

іншої причини виявляється безпорадним перед злочинцем, не може активно протистояти йому. Тому оцінювати треба не тільки вік і стан потерпілого, але і фізичні можливості винного. Представляється недоцільним врахувати дану обставину, якщо, наприклад, потерпілому – 13, винному – 14 років, і фізичні можливості того і іншого приблизно рівні. Потерпілий не позбавляється через вік можливості надавати протидію винному [250, с.97].

На закінчення відзначимо, що загальні засади і принципи призначення покарання неповнолітнім як параметри, що визначають призначення конкретного покарання, а також подальший порядок його виконання, придбали в КК 2001 р. ясно виражену форму, що в свою чергу повинне благотворно відобразитися на правозастосовній практиці судів.

2.2. Спеціальні та особливі принципи призначення покарання неповнолітнім

При призначенні покарання неповнолітньому у кожному конкретному випадку повинні бути враховані не тільки загальні положення закону (положення Загальної частини КК), але і підлягаючі застосуванню норми кримінального (положення конкретної статті Особливої частини КК, відповідно до якої винному призначається покарання, і положення розділу XV КК, що регламентує особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх) спеціально регулюючі умови і порядок відповідальності неповнолітніх. Слід підкреслити, що вказані загальні засади призначення покарання надають направляючу дію на практику протидії злочинності. Їх законодавче закріплення служить гарантією забезпечення принципу законності.

Аналіз норм КК України 2001 року, що стосуються призначення покарання, дозволив зробити висновок про те, що, крім загальних засад призначення покарання, у них фактично передбачено й спеціальні правила призначення покарання, зумовлені специфікою конкретних інститутів кримінального права. Наступна група критеріїв - це спеціальні критерії

індивідуалізації покарання. Їх можна відшукати в спеціальних правилах призначення покарання.

У доктрині права до них віднесено:

1) обставини, в силу яких злочин не було доведено до кінця при призначенні покарання за незакінчений злочин,

2) характер і ступінь фактичної участі особи у вчиненні злочину, значення цієї участі для досягнення мети злочину, його вплив на характер і розмір заподіяної або можливої шкоди при призначенні покарання за злочин, вчинений у співучасті,

3) характер і ступінь суспільної небезпеки раніше скоєних злочинів, а також обставини, в силу яких виправний вплив попереднього покарання було недостатнім при призначенні покарання за рецидив злочинів.

4) умови життя та виховання неповнолітнього, рівень його психічного розвитку та інші особливості особи, вплив на нього старших за віком осіб при призначенні покарання за злочини, вчинені неповнолітніми.

До спеціальних правил призначення покарання, зокрема, пропонується віднести: правила призначення покарання особі, яку визнано судом обмежено осудною (ч. 2 ст. 20 КК України); правила призначення покарання особі, яка вчинила злочин під час виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ч. 3 ст. 43 КК); правила призначення покарання неповнолітнім (ст. 103 КК України).

Правила призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, вчинений у співучасті (ст. 68 КК України); правила призначення покарання за сукупністю злочинів і вироків (ст.ст. 70, 71 КК України) для неповнолітніх формують третю групу – особливого роду.

Ознаками, які характеризують і відображають специфіку спеціальних правил, є такі:

1) вони являють собою передбачені в КК України правила призначення покарання;

2) їх зміст зумовлений особливостями певних кримінально-правових інститутів, що виражають специфіку вчиненого злочину або особливості суб'єкта злочину;

3) вони застосовуються на підставі загальних засад призначення покарання.

На підставі аналізу сутності та юридичної природи спеціальних засад призначення покарання визначається (Воронін В.Н., Діакону К), що їх співвідношення з загальними засадами призначення покарання виявляється в тому, що:

1) спеціальні правила (засади) застосовуються тільки на підставі загальних засад призначення покарання;

2) застосування спеціальних правил призначення покарання є обов'язковим за наявності певних конкретних, передбачених у кримінальному законі обставин, які відображають специфіку кримінально-правових інститутів (інститути незакінченого злочину, співучасті, множинності злочинів, призначення покарання неповнолітнім тощо).

Унаслідок того, що неповноліття саме по собі є обставиною, що впливає на вибір розміру покарання (п.3 ч.1 ст.66 КК), суд повинен розглянути питання про можливість призначення йому м'якшого покарання, чим передбачено законом (ст.69 КК). Обговоренню також підлягає питання про можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітнього (ст.ст.75, 104 КК). У цих положеннях кримінального закону добре є видимим гуманне відношення законодавця до злочинців підліткового віку.

В тому випадку, якщо йдеться про неповнолітніх правопорушників, додатково необхідно враховувати положення ст.103 КК України («Призначення покарання»), а саме: умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку і інші особливості особи неповнолітнього.

Саму це – особистісні характеристики винної особи складають сутність концептуалізації правил призначення покарання неповнолітнім. Відомо, що з

позицій необхідності урахування особи винного при призначенні покарання можна виділити комплекси ознак, що характеризують таку особу:

а) впливаючих на оцінку характеру і ступінь суспільної небезпеки, виходячи з суб'єктивної сторони діяння (форма вини як продукт розумово-вольової діяльності особи, мотивація як її процес і результат тощо.);

б) характеризуючих основні соціальні цінності особи, ступінь узгодженості властивостей особи, що виявилися в діянні, з основною позицією орієнтації особи (поведінкова характеристика за тривалий період часу у сфері провідної діяльності, дозвілля, реалізації основних соціальних ролей тощо.);

в) що стосуються початкових демографічних характеристик, що впливають на соціальний статус і тенденції розвитку особи (зокрема, стосовно неповнолітніх характеристика сімейно-побутового середовища, що може істотно скоректувати висновок про межі відповідальності підлітку за власну поведінку);

г) що стосуються особливостей психології підлітку, зокрема ступеня деформації загальновікових особливостей, що також може впливати на ступінь і характер відповідальності (затримка інтелектуального розвитку, розвитку волі тощо.);

д) фізичних характеристик, що стосуються екстремальних ситуацій в умовах життя і виховання, які, навіть не впливаючи на характер і ступінь відповідальності, проте мають значення для вибору міри кримінально-правової дії.

Усі ці характеристики повинні знайти своє місце при розробці формальних принципів призначення покарання неповнолітнім.

Поруч з цим, формальний аналіз вказаних критеріїв не надає можливості ретельного аналізу спеціальних та особливих принципів призначення покарання неповнолітнім.

Загалом, можна казати, що саме використання загальних засад призначення покарання об'єднує коло питань, що необхідно обов'язково з'ясувати при індивідуалізації покарання. Не менш важливим критерієм

індивідуалізації покарання, закон називає особу винного. Вивчення впливу особи винного на міру покарання лежить в площині кримінально-правової науки, соціології кримінального права, кримінології, юридичної психології, а також, стосовно вивчення виправного впливу на особистість винного, в сфері науки кримінально-виконавчого права.

Без відповідної конкретизації щодо характеристик особи винного питання індивідуалізації відповідальності розглянуто у КК країн минулого СНД, Румунії, Франції. Обставини життя та особисті дані потребує уточнювати КК Андорри, ступінь суспільної небезпеки особи з'ясовує КК Болгарії та КК Сан-Маріно. Минуле життя та поведінку після скоєння злочину – ФРН, вік, стан психіки, особистості та соціальні якості винної особи – КК Туреччини, проте ніякі обставини та характеристики особистості – КК Грузії.

Незважаючи на те, що проблему особистості не можна назвати нерозробленою, існують окремі питання і суперечливі їх вирішення в частині її обліку при індивідуалізації покарання, розгляд яких гідно самостійного дисертаційного дослідження. Врахування особи винного, за дотримання вимог п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, означає врахування судом у разі призначення покарання соціальних, психологічних, фізичних та інших істотних з кримінально-правової точки зору даних особи, що вчинила злочин. До соціальних даних особи належать професія, займана посада, характеристика у побуті та на роботі, наявність відзнак, нагород тощо, наявність сім'ї, утриманців, матеріальний стан тощо; фізичні дані - це стать, вік, стан здоров'я, інвалідність, вагітність і т. ін.; психологічні дані - психічне здоров'я, темперамент, характер особи. Всі ці дані важливо враховувати у сукупності. У вирокі мають бути наведені ті з них, які безпосередньо вплинули на призначення покарання. Подібним чином розкривається зміст розглядуваної обставини більшістю науковців.

В літературі виказано точку зору, згідно якій, специфічні для призначення покарання неповнолітньому обставини можуть бути як сприятливими, так і несприятливими для засудженого.

Сприятливі обставини - це ті, які дають підстави для застосування щодо неповнолітнього передбаченого законом виду звільнення від покарання чи його відбування; призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; призначення покарання, ближчого до мінімально можливого за законом.

Несприятливими є ті, за наявності яких унеможлиблюється звільнення від покарання чи його відбування, не застосовується призначення більш м'якого покарання, ніж передбачене законом; призначається додаткове покарання, призначається покарання максимально суворе чи близьке до нього. Перелік обставин, які є специфічними для призначення покарання неповнолітньому, у КК названо вичерпно - вони повинні стосуватися або особи засудженого, або ж об'єктивних умов його існування до і після вчинення злочину.

Відповідно при призначенні покарання неповнолітньому треба враховувати зокрема такі умови життя та виховання та інші особливості особи неповнолітнього:

а) сімейні обставини - наявність чи відсутність батьків або осіб, що їх замінюють, рівень їх турботи про дитину та позитивний або негативний (з суспільної точки зору) вплив на неповнолітнього;

б) матеріальні умови життя і виховання неповнолітнього;

в) відвідування школи чи іншого навчально-виховного закладу, рівень успішності та стан поведінки, ставлення до вчителів, вихователів;

г) морально-психологічний клімат у колективах, членами яких є неповнолітній, його відносини з ровесниками та іншими неповнолітніми, становище серед найближчого оточення;

д) спілкування з дорослими, їх авторитетність у неповнолітнього та їхній вплив на засуджуваного, наявність матеріальної чи іншої залежності від дорослих;

е) рівень фізичного, інтелектуального розвитку, здатність усвідомлювати фактичну сторону і соціальне значення скоєного та покарання, яке може бути призначене;

є) попередню поведінку неповнолітнього, насамперед його реакцію на застосування дисциплінарних заходів, раніше застосоване звільнення від кримінальної відповідальності і покарання;

ж) поведінку неповнолітнього після вчинення злочину, зокрема ставлення до потерпілого, поведінку в ході досудового розслідування і судового розгляду справи;

з) наявність у неповнолітнього морального обов'язку піклуватися про інших членів сім'ї та його ставлення до цього обов'язку; и) ставлення неповнолітнього до правопорушень, вчинених іншими особами, та його ставлення до призначених їм правових заходів впливу [40, 85, 185].

Особливу увагу при призначенні покарання неповнолітньому необхідно приділяти спеціально визначеним, чи встановленим у вироку умовам його життя, стосункам у родині, контактам та конфліктам з найближчим оточенням. При призначенні покарання, крім обставин, передбачених ст.65 КК України, враховуються умови життя і виховання неповнолітнього, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особистісні ознаки.

При цьому слід мати на увазі, що облік життя сім'ї неповнолітнього може бути визнаний для винного як позитивним чинником (старезні батьки, багатодітна сім'я, невисокий матеріальний достаток або у неповнолітнього є своя дитина, обмежені житлові умови) і буде передумовою для переходу до м'якшого вигляду і розміру (терміну) покарання або буде визнаний судом пом'якшувальною обставиною, так і негативним чинником (зловживання алкогольними напоями, вживання наркотиків, токсикоманія, жорстоке поводження з членами сім'ї) і дасть суду підстави вважати про неможливість виправлення підлітку без застосування кримінального покарання, хоча є можливість переходу до заходів примусової виховної дії.

При оцінці умов життя і виховання неповнолітнього суд в першу чергу визнає його взаємостосунки з батьками або особами, їх замінюючими. З'ясовується їх моральний вигляд, чи брали вони участь у вихованні своєї дитини, чи можуть вони надалі забезпечити його гідне існування і освіту, чи

можуть благотворно вплинути на нього і схилити до відмови від здійснення злочинів. Необхідно встановити, чи є взагалі у винного підлітку сім'я. Хоча формальна наявність у підлітку двох батьків – це ще не гарантія його повноцінного виховання. Суд повинен розкривати факти несумлінного відношення батьків до своїх батьківських обов'язків і в ході судового розгляду відповідним чином на них реагувати.

Також збиранню підлягають і інші дані: про місце роботи або навчання, характеристики з цих місць, дані відносно проведення часу і круга інтересів підлітку, дані про його участь в різних формах організованого дозвілля.

При застосуванні кримінально-правових заходів до винного суд, крім іншого, враховує вплив покарання, що призначається, на виправлення осудженого. Таким чином, при призначенні того або іншого покарання суд повинен оцінити, як воно впливатиме на осудженого, які будуть досягнуті результати, чи буде досягнута мета виправлення і інші цілі покарання. Тобто суд повинен прогнозувати дію покарання на осудженого. Саме з урахуванням цього він і вирішує, який саме вигляд і розмір (термін) покарання буде достатній для осудженого.

Облік впливу призначеного покарання на виправлення осудженого слідує розуміти як обов'язок суду призначити оптимальний вигляд і розмір покарання з таким об'ємом каральної дії, який би максимально сприяв виправленню винного.

Оцінка особливостей особи і рівень розвитку неповнолітнього займає далеко не останнє місце серед обставин, що підлягають обліку.

Можна погодитися з Г.С. Гаверовим, який пропонує визначати характер суспільної небезпеки особи винного через характер суспільної небезпеки вчиненого злочину [64, с.58]. Він вважає, що особа злочинця характеризується суспільною небезпекою, яка виявляється в досконалому злочині. Тому структурний аналіз особи злочинця повинен проводитися під кутом зору цієї суспільної небезпеки. Але для індивідуалізації покарання необхідно виявити і оцінити цілий ряд інших обставин, що відносяться до характеристики особи.

Оцінка рівня розвитку може зіграти вирішальну роль в долі неповнолітнього. Тому не можна залишати без уваги пропозиції про включення в кримінальне законодавство України інституту «вікової осудності» (за зразком законодавства Російської Федерації і інших країн). Якщо неповнолітній, унаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, під час здійснення суспільно небезпечного діяння не міг повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, то він не може підлягати кримінальній відповідальності.

Увага суду не повинна пройти мимо чинника впливу на неповнолітнього старших по віку осіб. Ця обставина є дуже важливою. Так за даними деяких досліджень, кожен третій груповий злочин неповнолітніх скоюється спільно з дорослими.

Нерідкі випадки, коли дорослі злочинці привертають до здійснення злочинів неповнолітніх як знаряддя злочину під примусом або шляхом введення в оману (тобто підліток не усвідомлює, що скоює злочин). Подібне залучення їх до злочинної діяльності, як правило, вабить негативні наслідки, оскільки підлітки вбирають злочинні традиції, звичаї, ідеологію, що в майбутньому створює величезні складнощі в справі їх виправлення.

Важливе значення при призначенні неповнолітньому покарання має врахування рівня його розвитку, зокрема, стану розумової діяльності, обсягу знань, параметрів емоційно-вольової сфери тощо. Психологічні ознаки особи підсудного – це його фізіологічні, емоційні, вольові, інтелектуальні властивості, які впливають на функціональний стан організму. Вони визначаються, в першу чергу, віком.

Для осіб неповнолітнього віку, які скоїли суспільно небезпечні діяння, характерні: недостатня зрілість вольової та емоційної сфери; легше сприйняття стороннього впливу; підвищена збудливість; невірноваженість.

Неповнолітній вік у чинному кримінальному законодавстві виділений як обставина, що пом'якшує покарання. Але це повинне враховуватися в

сукупності з іншими пом'якшуючими і обтяжуючими обставинами. Така позиція законодавця пояснюється тим, що сам по собі неповнолітній вік не може мати «понад пом'якшувальне» значення. Для з'ясування специфіки особливого підходу у сфері призначення покарання неповнолітнім слід зупинитися на питаннях, пов'язаних із формуванням особистості дитини, визначенням ролі та функцій розвитку і соціалізації, з'ясуванням інтересів, характерних для тієї або іншої вікової групи, як критеріях обмеження і диференціації покарання різних вікових груп неповнолітніх. Це дає можливість завдяки спеціальним принципам оцінити вплив покарання на виправлення неповнолітнього і його подальшу соціальну адаптацію.

Застосування особливих принципів призначення покарання пов'язане із правилами призначення покарань у співучасті, за сукупністю вироків та сукупністю злочинів.

Призначаючи неповнолітньому покарання за сукупністю злочинів чи сукупністю вироків, суд повинен насамперед керуватися положеннями ст. ст. 70 та 71. При цьому слід враховувати особливості призначення неповнолітнім окремих видів покарання, а також те, що відповідно до ч. 2 ст. 103 остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати 15 років.

Окремим пунктом особливого роду, який повинен бути врахований при призначенні покарання неповнолітньому виступає групова діяльність неповнолітніх. Характерною особливістю злочинів неповнолітніх і є те, що вони часто вчинюються в групі. З другого боку треба використовувати переваги соціалізуючого впливу соціального оточення. Спілкування з своїми однолітками для підлітку є важливою потребою.

Неблагополуччя у відносинах з членами колективу, де підліток вчиться або працює, штовхає його на пошук товаришів за межами місця навчання або роботи, що часто приводить підлітку в групу з негативною спрямованістю. Під впливом такої групи підліток може зробити вчинок, який він би не зробив поодиноці.

При здійсненні злочину неповнолітніми в співучасті суд зобов'язаний диференціювати міру кримінального покарання відносно кожного співучасника. В зв'язку з цим представляється важливим рішення питання про вплив характеру і ступеня співучасті неповнолітнього на вид і розмір покарання.

При оцінці характеру і ступеня участі неповнолітнього в груповому злочині важливо враховувати особливості самої групи. Для цього М.М. Бабаєв пропонує розрізняти два типи груп. До першого типу він відносить групи, які складаються тільки з неповнолітніх. «Характерним для учасників цих груп є те, що серед них найчастіше відсутнє чітке розділення на організаторів і підбурювачів, посібники і виконавців. Тут ми по перевазі зустрічаємося з простою співучастю, інакше званим співобвинуваченням або співвиконавицею: кожен учасник групи є виконавцем» [29, с. 76-77]. Тут при індивідуалізації покарання суди враховують лише ступінь участі винних в здійсненні злочинного наміру. Групове спілкування, часте проведення часу серед однолітків, характерне для юнацького віку, сварки і образи, що нерідко виникають в такому мікросередовищі на ґрунті ураженої самолюбності, сильний вплив надрукованого «кодексу честі» тощо, створюють соціальні передумови для насильницького дозволу образи, можуть викликати у відповідь реакцію афективного характеру [248].

До другого типу відносяться групи, в яких разом з неповнолітніми беруть участь дорослі. «Рівність відносин в таких групах, як правило, відсутня, а розподіл взаємних обов'язків виступає більш безумовно» [29, с.77]. При цьому, незалежно від виконуваної ролі, дорослі в більшості випадків роблять активний вплив на неповнолітніх. «Тінь дорослого лягає на всі справи і вчинки неповнолітнього, і тим сильніше, ніж великим визнанням і довірою він у нього користується, чим більше сам підліток внутрішньо «дозрів» для цього, ніж майстерніше з висоти свого порочного досвіду дорослий використовує наявні передумови, найуразливіші місця в характері і взаємостосунках підлітку з людьми, що сильно впливають на його духовний і етичний розвиток в своїх антигромадських цілях» [263]. Пленум Верховного Суду України указує, що

судам належить ретельно досліджувати матеріали справи не тільки відносно звинувачення, пред'явленого неповнолітньому, але і роль дорослого в залученні підлітка в злочин або відміні його до здійснення інших антигромадських дій [225]. Безумовно, роль дорослого в злочині, ступінь і характер його участі впливають не тільки на межі кримінальної відповідальності даної особи. Ступінь впливу дорослого співучасника на неповнолітнього повинен враховуватися і при призначенні покарання останньому.

При визначенні ступеня суспільної небезпеки злочину і призначенні покарання неповнолітньому суди враховують і ряд інших обставин. Наприклад, вплив психічних аномалій у неповнолітнього на міру покарання не може бути однозначним. На думання З.А. Вишинської, за наявності психічних аномалій та інших, можливо однакових, обставин, покарання не повинне пом'якшуватися, якщо воно стало результатом якої-небудь антисуспільної звички особини. Та навпаки, більш м'яким може бути покарання щодо особи, яка має психічне відхилення, що є результатом таких обставин, які не залежали від винної особи та ускладнювали вибірковість поведінки у певних ситуаціях [156, с.258].

Констатація того, що злочинна поведінка неповнолітніх, часто обумовлена саме віковими особливостями та особливостями соціалізації підлітків враховується законодавцем та правозастосовною практикою при визначенні переліку видів покарань, застосування інших, більш щадних, ніж у дорослих заходів кримінально-правового впливу.

Таким чином, врахування особи винного при призначенні покарання припускає з'ясування судом соціальних, психологічних, біологічних та інших даних про особу, що її характеризують як під час учинення кримінального правопорушення, так і до або після його вчинення.

2.3. Перспективні напрямки розвитку сучасного кримінального законодавства України у сфері призначення покарання та інших кримінально-правових заходів неповнолітнім

У даному підрозділі розглянуто проблеми сутності й змісту розвитку засобів кримінального примусу відносно неповнолітніх. Підкреслено значущість концептів дружньої юстиції, ресторативної юстиції при призначенні покарання неповнолітнім.

У сучасних умовах існує необхідність зосередити увагу на здійсненні відповідних стандартів з метою забезпечення дотримання прав дітей та поліпшення практики правосуддя у справах неповнолітніх по всій Європі.

Ряд чинників грають ключову роль в цьому відношенні: попередження злочинності серед неповнолітніх, відвід молодих людей з кримінально-виконавчої системи через високий мінімальний вік кримінальної відповідальності і застосування альтернативних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі сприяють скороченню числа дітей в місцях позбавлення волі. Така політика ефективна для забезпечення громадської безпеки та допомоги молодим людям реалізувати свій потенціал.

У боротьбі за виховання високих моральних якостей людини, за рішуче скорочення і попередження антигромадських проявів, різного роду правопорушень і злочинних дій з боку окремих громадян особливі завдання покладаються на органи державного апарату, які виконують функції примусу і іменовані зараз силовими структурами держави, зі спеціальною увагою до служб пробації.

Ці органи керуються демократичними принципами Української держави, та особливо підкреслюють, що в боротьбі з правопорушеннями основна увага повинна бути спрямована на проведення таких заходів, які попереджали б і виключали можливість здійснення діянь, які завдають шкоди суспільству, індивідуалізуючи кримінальну відповідальність та покарання.

З другого боку, при нивілюванні цих настанов ми зіштовхуємося із ситуацією, коли вчинення діянь, які визначаються діючим КК України як

злочини, проте такими не є, за своєю природою призводить до правового нігілізму, нехтування принципами індивідуалізації покарання.

Зазначимо, що розвиток сучасних міжнародних стандартів свідчить про те, що основою державної стратегії кримінально-правової протидії правопорушенням неповнолітніх повинна стати дружня дітям система ювенальної юстиції (Child Friendly Juvenile Justice).

Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних санкцій (попередження, догана, реституція та компенсація). Покарання, пов'язані з примусовою працею та/або позбавленням волі, згідно з міжнародно визнаним принципом мінімального втручання, мають реально бути визначені як крайня міра у системі кримінально-правових заходів.

Основи індивідуалізації покарання неповнолітніх є системою законодавчо закріплених прийомів та способів, принципів, правил та положень застосування карних приписів щодо особи, яка скоїла кримінальне правопорушення. Ці прийоми та способи призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Вони визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги. В кримінальних законодавствах деяких зарубіжних держав, зокрема у всіх проаналізованих нами кримінальних законах колишніх радянських республік, а також у Республіки Болгарія, за наявності чітко визначених законом підстав, суду надано право призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. Кожним кримінальним законом такі підстави визначаються по-різному. Але в усіх цих КК однією із підстав призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, встановлено наявність або виняткових обставин, якими є одна або декілька обставин, які пом'якшують покарання, або наявність декількох обставин, які пом'якшують покарання. У більшій частині вказаних КК встановлено лише загальні норми, згідно з якими суд, за наявності виняткових обставин (або декількох обставин, які пом'якшують покарання), а також інших,

передбачених законом підстав, може призначити покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин, а також не призначити додаткового покарання, що передбачене в санкції статті Особливої частини КК як обов'язкове.

Тому основи призначення покарання неповнолітнім не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання основ призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів індивідуалізації покарання, досягнення принципу соціальної справедливості, гуманізації відповідальності.

Аналіз судової практики, та проведенні опитування серед представників суддівського корпусу та робітників органів прокуратури свідчить, що нехтування принципами індивідуалізації покарання стало системою. Відомо, що згідно ст.103 КК України суд, постановляючи приговор повинен з'ясувати 1) умови життя та виховання неповнолітнього; 2) вплив дорослих; 3) рівень розвитку неповнолітнього; 4) інші особливості особи неповнолітнього.

Але дані свідчать, що умови життя та виховання враховуються судами тільки у 30 відсотках. Дані про родину, стосунки між родичами та дітьми, склад сім'ї, врахування позитивних та негативних даних про родичів та близьких, котрі проживають сумісно з правопорушником, характеристика матеріально-побутових умов у судових вироках зустрічаються вкрай рідко. Обставини, які створюють загрозу життю і здоров'ю неповнолітнього, його фізичному і моральному розвитку або порушують його права та охоронювані законом інтереси; факти зневажливого, жорстокого, брутального, що принижує людську гідність поводження, образи чи експлуатації неповнолітнього, фізичного або психічного насильства над ним, замаху на його статеву недоторканість не фіксуються і суди не надають ним відповідної оцінки.

Не надається уваги умовам взаємовідносин підлітків у освітянських установах, дані про умови навчання, праці також відображуються вкрай рідко. Характеристики особистості також не підлягають особливому аналізу.

Лише формально суд у вирoku вказує про урахування даних про особу злочинця. Зрозуміло, усьому цьому є відповідні причини: реформа судової системи, нові процеси у організації роботи системи правосуддя. Але насамперед такі схеми, та їх виконання не відображують, та не відповідають прагненням України реалізувати у себе на теренах концепцію дружньої юстиції.

З позицій необхідності обліку особи винного при призначенні покарання можна виділити комплекси ознак, що характеризують таку особу:

а) впливаючих на оцінку характеру і ступеня суспільної небезпеки, виходячи з суб'єктивної сторони діяння (форма вини як продукт розумово-вольової діяльності особи, мотивація як її процес і результат);

б) характеризуючих основні соціальні цінності особи, ступінь узгодженості властивостей особи, що виявилися в діянні, з основною позицією орієнтації особи (поведінкова характеристика за тривалий період часу у сфері провідної діяльності, дозвілля, реалізації основних соціальних ролей);

в) що відносяться до початкових демографічних характеристик, що впливають на соціальний статус і тенденції розвитку особи (зокрема стосовно неповнолітніх характеристика сімейно-побутового середовища, що може істотно скоректувати висновок про межі відповідальності підлітку за власну поведінку);

г) що відносяться до особливостей психології підлітку, зокрема ступені деформації загальновікових особливостей, що також може впливати на ступінь і характер відповідальності (затримка інтелектуального розвитку, розвитку волі);

д) фізичних характеристик, що відносяться до спотворень, і екстремальним ситуаціям в умовах життя і виховання, які, навіть не впливаючи на характер і ступінь відповідальності, релевантні проте для вибору міри кримінально-правового впливу.

У вивчених нами справах суди одинично використовували практику ЄСПЛ. Між тим, саме реалізація статті 7 Європейської конвенції надає можливість встановлення режиму законності у кримінальних справах. Кажучи про перспективи врахування в законодавстві України правових позицій Європейського суду з прав людини, який у своїй практиці розробив багато прецедентів про важливість поваги до неповнолітніх у кризовій ситуації, слід зазначити, що окрім «презумпції права на помилку» та необізнаності у кримінальному законодавстві, суди зобов'язані брати до уваги вік дитини, рівень зрілості та інтелектуальні і емоційні здібності дитини, застосовувати більш високі стандарти захисту прав: обмеження використання ув'язнення (Nart v. Turkey, 2008); заохочення неповнолітнього брати участь у судовому розгляді (Adamkiewicz v. Poland, 2010); врахування вразливості неповнолітніх при визначенні того, чи є поводження з ними таким, що принижує їхню гідність (Dushka v. Ukraine, 2011) [1,7,9,13]. Мова повинна йти про особливості *відповідальності* та покарання неповнолітніх.

Саме цьому вважаємо за необхідне також у майбутньому розглянути питання нормативного закріплення загальних засад призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу для окремих категорій правопорушників. У цьому сенсі та відповідно положенням ст.6 Європейської конвенції з охорони прав та фундаментальних свобод людини, мова повинна йти про низку змін до Кримінального Кодексу України, спрямованих на вдосконалення кримінального законодавства в частині призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу за умов визначення генералізованої моделі обмеження судової дискреції [166; 169].

У сучасних умовах за умов урахування, наприклад, особливостей молодших підлітків вона мала б бути такий вигляд: особам від 14 до 18 років покарання не може перевищувати половини розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого для неповнолітнього відповідними положеннями Загальної частини Кримінального кодексу України, та відповідною санкцією статті (частини статті) цього Кодексу.

Існує необхідність перегляду санкцій статті Особливої частини на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду переходити до більш м'якого покарання (без застосування положень ст.69 КК) за системою покарань, у тому числі, передбаченої ст.51 КК, у випадках, коли жодне із запропонованих у санкції статті Особливої частини покарань не може бути застосоване до конкретного неповнолітнього.

Це надає можливість розглянути перспективи відповідної зміни окремих норм Кримінального Кодексу України. Вважаємо за необхідне:

1. Доповнити КК України статтею 73¹ наступного змісту:

«Стаття 73¹. Заміна покарань.

1. Якщо за скоєння злочину статтею (санкцією статті) Особливої частини цього Кодексу передбачено покарання, яке не може бути призначеним чи виконаним, особі судом призначається інший вид покарання чи призначене покарання замінюється іншим.

2. При заміні покарання суд керується правилами, встановленими статтею 72 цього Кодексу.

3. Додаткове покарання у випадку неможливості призначення чи виконання не підлягає заміні та не застосовується»

2. Доповнити КК України статтею 97¹ наступного змісту: *«Стаття 97.¹ Завдання кримінальної відповідальності неповнолітніх.*

1. Завданнями кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбаченою цим розділом, є: відповідність заходів кримінального примусу віку та соціальній зрілості неповнолітніх; обмеження застосування покарання у вигляді позбавлення волі та пріоритет застосування примусових заходів виховного характеру з метою розвитку особистості; виховання та інтеграція особистості неповнолітнього у суспільство; попередження злочинів неповнолітніх.

2. Положення цього розділу застосовуються до осіб, які до часу вчинення злочину не досягли вісімнадцяти років.

3. У випадку скоєння злочину особою у віці з чотирнадцяти до вісімнадцяти років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку або розміру найбільш м'якого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

4. У виключних випадках суд, враховуючи ступінь тяжкості діяння, мотиви та інші обставини справи, характеристики соціальної зрілості особи, має право застосувати положення цього Розділу до осіб, які після часу вчинення злочину не досягли двадцяти одного року».

3. Перше речення статті 97 КК України викласти в наступній редакції: «Неповнолітнього, який вперше вчинив умисний злочин невеликої або середньої тяжкості, або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності ...» далі за текстом.

4. Статтю 98 КК України викласти в наступній редакції: «Стаття 98. Види покарань.

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.

5. Частини другу і третю ст. 102 КК України викласти у наступній редакції:

«2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вчинив замах на злочин чи вперше вчинив злочин невеликої чи середньої тяжкості.

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості - на строк не більше одного року;

2) за вчинений повторно злочин середньої тяжкості - на строк не більше чотирьох років».

6. Найменування та частину першу статті 103 КК України викласти в наступній редакції:

«Стаття 103. Призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому

1. При призначенні покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 цього Кодексу, враховує історію правопорушень, умови життя і виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні якості особи, інформацію про вживання психотропних речовин або інші залежності особи, мотиви скоєного злочину, вплив дорослих та інші особливості скоєння злочину, відшкодування шкоди особі, потерпілій від злочину».

Зрозуміло, що такі дії є лише початком шляху подальшої гуманізації процесу призначення покарання неповнолітнім.

Мова йде також щодо необхідності формування багатокільній системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх, серед яких бажано б було відокремити заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації за умов ширшого застосування пробаційних механізмів. Пропонується, наприклад, розгляд можливостей застосування обмеження чи позбавлення можливостей користування електронними заходами зв'язку, спілкуванням у соціальних мережах, щодо осіб, винних у злочинах, що пов'язані із посяганням на інформаційну безпеку.

Водночас, визнаючи специфіку неповнолітнього суб'єкта кримінально-правових відносин, не можна зводити її тільки до пом'якшення покарання і встановлення додаткових пільг. Покарання повинне бути справедливим, тобто відповідати ступеню тяжкості злочину, особі винного та позиції потерпілої особи, що не слід ототожнювати з м'якістю. Саме цьому зміна назви розділу XV КК у сенсі особливостей відповідальності та покарання неповнолітніх «зніме» політичну спрямованість розділу на кару, а не на ресоціалізацію підлітка.

До того ж, гарантії прав і законних інтересів неповнолітніх залежать, по-перше, від ролі і значення цієї соціальної групи, об'єму, права і обов'язків що належать їм; по-друге, від соціально-психологічних особливостей віку неповнолітнього. Правове положення неповнолітнього зумовлює необхідність

диференціації покарання, а соціально-психологічні особливості віку неповнолітнього – його індивідуалізацію відносно неповнолітнього суб'єкта кримінально-правових відносин.

Ретроспективний аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду розвитку підходів до відповідальності і покарання неповнолітніх дозволяє зробити наступні висновки: інститут покарання неповнолітніх в своєму розвитку пройшов довгий, вельми суперечливий історичний шлях: від визнання неповнолітніх приналежністю батьків і у зв'язку з цим покарання їх без вини за принципом об'єктивного ставлення до формулювання правила кримінальної безвідповідальності малолітніх і виділення неповнолітніх в особливу категорію, що вимагає спеціальних охоронних методів і способів дії;

Вирішуючи питання про те, які цілі повинне переслідувати покарання, необхідно виходити з його призначення. Покарання є одним із засобів протидії злочину з боку держави і покликане зрештою усунути або нейтралізувати негативні наслідки, що наступили в результаті здійснення злочину. Ми розділяємо позицію учених, що відносять кару до цілей покарання, оскільки ідея відплати обумовлена охоронною функцією кримінального права і, отже, заснована на соціально-економічних умовах. Як мету кримінального покарання можна розглядати і відновлення соціальної справедливості. Будучи щонайгострішим засобом вирішення конфлікту між особою і суспільством і будучи зрозумілою і дохідливою оцінкою для всіх громадян найважливіших, життєво необхідніших відносин в суспільстві, справедливе кримінальне покарання здатне швидко і яскраво продемонструвати суспільству діючу систему цінностей. І навпаки, несправедливе покарання при достатньо широкому його розповсюдженні здатне швидко деформувати всю систему цінностей і тим самим змінити саме суспільство. Держава при відновленні соціальної справедливості вирішує задачу затвердження непорушності, недоторканності правопорядку, передбачаючи моральну сатисфакцію потерпілого, відшкодування йому заподіяного матеріального збитку і моральної

шкоди, хоча для вітчизняного права традиційно розглядати дане завдання як властиве цивільному судочинству.

Мета виховання неповнолітніх правопорушників не одержала свого законодавчого закріплення в діючому Кримінальному кодексі України, що представляється нам не цілком правильним. Ми вважаємо, що неможливо виключати і повністю заперечувати виховну дію покарання на неповнолітніх осуджених, оскільки дана категорія правопорушників більш сприйнятлива до виховної дії, ніж дорослі. Процес виховання має на увазі зміну існуючої системи цінностей, норм поведінки, тому відносно неповнолітнього, враховуючи несформованість емоційно-психічної сфери, вважаємо допустимим, на відміну від дорослих, розглядати процес виховання як одну з цілей кримінального покарання.

Покарання не може вирішити задачу виховання в повному обсязі, оскільки для створення певних переконань, поглядів необхідна тривала і цілеспрямована дія, тому, на нашу думку, виховання слід розуміти у вузькому значенні як процес формування у неповнолітньої засудженої особи правомірної соціальної поведінки, відповідної нормам закону. Ми вважаємо, що саме таку вузьку виховну мету покликане вирішити покарання відносно неповнолітніх. Можна з тією або іншою часткою упевненості говорити про вплив кримінального покарання на внутрішню свідомість осудженого, проте його зміна не повинна розглядатися як кінцевий результат.

Слід виділяти принципи окремих правових інститутів. В цьому відношенні можна говорити не тільки про принципи кримінального права, але і про принципи інституту призначення покарання. Ними слід рахувати ті початкові і найважливіші положення, які визначають всю діяльність судів по застосуванню покарання до осіб, винних в здійсненні злочину.

Принципи і загальні засади призначення покарання взаємозв'язані і часом ототожнюються один з одним. Проте така позиція навряд витікає із змісту кримінального закону. Принципи можна привести до того, що вони виражаються, закріплюються, конкретизуються загальними засадами

призначення покарання, формуються, кристалізуються на їх основі. У зв'язку з цим можна згодитися з тим, що співвідношення між принципами і загальними засадами призначення покарання виступає як відмінність між загальною і одиничною, особливою.

Усунення суперечного підходу до визначення системи принципів призначення покарання неможливе без встановлення критеріїв, на підставі яких можна виділити ті або інші положення як принцип. Таким критерієм є спрямованість, характер, підстава і об'єм застосування державного примушення і інших заходів дії, необхідних і достатніх для реалізації функцій права і виконання задач правового регулювання. Принципи призначення покарання не повинні механічно відтворювати загальноправові і галузеві принципи кримінального права, які не відносяться до сфери призначення покарання. Представляється, що до принципів призначення покарання відносяться: а) законність покарання; б) його гуманізм; у) справедливість; г) індивідуалізація; д) рівність; е) вина; ж) призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Аналіз принципів призначення покарання показує, що вони зрештою складаються із загальноправових і спеціальних принципів призначення покарання. До загальноправових відносяться принцип законності, його гуманізм, справедливість. Загальноправові принципи лежать в основі системи норм всієї галузі права, а також заломлюються в ній у вигляді спеціальних відправних положень. До спеціальних слід віднести принцип індивідуалізації покарання (він похідний від принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності) і призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Загальні засади призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Загальні засади призначення покарання

визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги. Тому загальні засади призначення покарання не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання загальних почав призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання.

Існує необхідність перегляду санкцій статі Особливої частини на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду переходити до більш м'якого покарання (без застосування положень ст.69 КК) за системою покарань, у тому числі, передбаченої ст.51 КК, у випадках, коли жодне із запропонованих у санкції статті Особливої частини покарань не може бути застосоване до конкретного неповнолітнього.

З позицій необхідності обліку особи винного при призначенні покарання можна виділити комплекси ознак, що характеризують таку особу:

а) впливаючих на оцінку характеру і ступеня суспільної небезпеки, виходячи з суб'єктивної сторони діяння (форма вини як продукт розумово-вольової діяльності особи, мотивація як її процес і результат);

б) характеризуючих основні соціальні цінності особи, ступінь узгодженості властивостей особи, що виявилися в діянні, з основною позицією орієнтації особи (поведінкова характеристика за тривалий період часу у сфері провідної діяльності, дозвілля, реалізації основних соціальних ролей);

у) що відносяться до початкових демографічних характеристик, що впливають на соціальний статус і тенденції розвитку особи (зокрема стосовно неповнолітніх характеристика сімейно-побутового середовища, що може істотно скоректувати висновок про межі відповідальності підлітку за власну поведінку);

г) що відносяться до особливостей психології підлітку, зокрема ступені деформації загальновікових особливостей, що також може впливати на ступінь і характер відповідальності (затримка інтелектуального розвитку, розвитку волі);

д) фізичних характеристик, що відносяться до спотворень, і екстремальним ситуаціям в умовах життя і виховання, які, навіть не впливаючи на характер і ступінь відповідальності, релевантні проте для вибору міри кримінально-правового впливу.

Принципи інституту призначення покарання і загальні засади призначення покарання взаємозв'язані і часом ототожнюються один з одним. Проте така позиція навряд чи витікає із змісту кримінального закону. Принципи виражаються, закріплюються, конкретизуються загальними засадами призначення покарання, формуються, кристалізуються на їх основі. До принципів призначення покарання відносяться:

а) законність покарання;

б) його гуманізм;

у) справедливість;

г) індивідуалізація;

д) рівність;

є) вина;

ж) призначення покарання окремо за кожен злочин і остаточно єдиного покарання, як основного, так і додаткового, за декілька злочинів і по декількох вироках.

Загальні засади призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Загальні засади призначення покарання визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги. Тому загальні засади призначення покарання не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання загальних почав призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання.

З позицій необхідності обліку особи винного при призначенні покарання можна виділити комплекси ознак, що характеризують таку особу: а)

впливаючих на оцінку характеру і ступеня суспільної небезпеки, виходячи з суб'єктивної сторони діяння (форма вини як продукт розумово-вольової діяльності особи, мотивація як її процес і результат); б) характеризуючих основні соціальні цінності особи, ступінь узгодженості властивостей особи, що виявилися в діянні, з основною позицією орієнтації особи (поведінкова характеристика за тривалий період часу у сфері провідної діяльності, дозвілля, реалізації основних соціальних ролей); в) що відносяться до початкових демографічних характеристик, що впливають на соціальний статус і тенденції розвитку особи (зокрема стосовно неповнолітніх характеристика сімейно-побутового середовища, що може істотно скоректувати висновок про межі відповідальності підлітку за власну поведінку); г) що відносяться до особливостей психології підлітку, зокрема ступені деформації загальновікових особливостей, що також може впливати на ступінь і характер відповідальності (затримка інтелектуального розвитку, розвитку волі тощо); д) фізичних характеристик, що відносяться до спотворень, і екстремальним ситуаціям в умовах життя і виховання, які, навіть не впливаючи на характер і ступінь відповідальності, проте для вибору міри кримінально-правової дії.

Співвідношення характеристик урахування положень Загальної частини КК України, характеристик санкцій, тяжкості скоєного злочину, особи винного та взаємовідносин з потерпілим при здійсненні принципу пропорційності відносно неповнолітніх повинні бути таким, що диференціюється залежно від вікової категорії неповнолітнього. Відповідно особистісні особливості відносно осіб підліткового віку повинні більше братися до уваги, ніж відносно осіб юнацького віку, а особистісні особливості останніх – більше, ніж дорослих злочинців. Загалом при призначенні покарання неповнолітнім (на відміну від дорослих) дещо більшу роль повинні відігравати саме дані про особу у порівнянні зі ступенем тяжкості вчиненого злочину та обставинами, які обтяжують чи пом'якшують покарання. При стандартному обмеженні вікового цензу неповнолітніх правопорушників 18 роками слід підтримати точку зору про доцільність поширення мети виховання і реінтеграції на осіб до 21 року.

ВИСНОВКИ

1. Відсутність сталої концепції призначення покарання неповнолітнім в Україні пов'язана з транзитивними тенденціями розвитку української державності: перехід від каральної радянської моделі до моделі відновлюючого правосуддя передбачає поступову гуманізацію системи покарання, дотримання загальнолюдських цінностей та прав неповнолітнього.

2. Суб'єктів кримінальних правовідносин у контексті теми дисертаційного дослідження доцільно поділити на три групи: малолітні особи (до 14 років), неповнолітні правопорушники (14-16 років - молодші підлітки; 16-18 років - старші підлітки), молоді правопорушники (до 21 року). Видається доцільним при призначенні покарання, заходів соціального захисту, безпеки, компенсації та реституції до осіб зазначеного віку застосовувати, як правило, однакові загальні та особливі правила призначення покарання.

3. Неповнолітні як суб'єкти кримінально-правових відносин мають право на помилку. Це стосується обізнаності у суспільній небезпеці та/або протиправності діяння. У випадку встановлення фактів помилки повинно бути вирішено питання про непритягнення особи до кримінальної відповідальності із застосуванням ч.2. ст.11 КК України або за відсутності вини.

4. Окремою самостійною метою покарання та інших заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до неповнолітніх, повинне бути визнано виховання. Виховна функція кримінального покарання пов'язана з формуванням правосвідомості у процесі розвитку неповнолітньої особи, усвідомленням та інтеріоризацією кримінально-правових заборон. Враховуючи той факт, що процес соціалізації не обмежується терміном легального статусу повноліття, та керуючись існуючими міжнародними стандартами, видається доцільним поширити положення, що стосуються дії виховної функції покарання, на осіб віком до 21 року.

5. Спроба знайдення кращого способу протидії злочинності неповнолітніх за даними ПАРЕ є складним завданням для урядів усіх країн, оскільки вони

повинні знайти правильний баланс між захистом суспільства і найкращих інтересів неповнолітньої особи, яка розвивається, навчається та залишається відкритою до позитивної соціалізації. Проте, радикальний тиск на політиків, щоб «зайняти жорстку позицію щодо злочинності», призводить до більш суворої реакції щодо дітей-правопорушників. Отже, розвиток сучасних міжнародних стандартів свідчить про те, що основою державної стратегії кримінально-правової протидії правопорушенням неповнолітніх повинна стати дружня дітям система ювенальної юстиції (Child Friendly Juvenile Justice). Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних санкцій (попередження, догана, реституція та компенсація). Покарання, пов'язані з примусовою працею та/або позбавленням волі, згідно з міжнародно визнаним принципом мінімального втручання, мають реально бути визначені як крайня міра у системі кримінально-правових заходів.

6. Загальні засади призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві. Загальні засади призначення покарання визначають не тільки правову можливість дій суду при призначенні покарання, але і покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги. Тому загальні засади призначення покарання не тільки закріплюють певні принципові положення, але і реалізацію їх в цілому, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання загальних засад призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання.

З урахуванням особливостей класифікації правил призначення покарання неповнолітнім на загальні (статті 65-67 КК України), спеціальні (статті 68-71 КК України) та особливі (ст.103 КК України), можна виділити певні обставини, з'ясування яких є обов'язковим для рішення питання про призначення покарання неповнолітньому. Вони стосуються відсутності чи існування систематичної кримінальної чи антисоціальної активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції та реабілітації без

застосування примусових заходів кримінально-правового впливу з урахуванням культурних факторів середовища, в якому проживає неповнолітній правопорушник.

7. Потребує законодавчого вирішення необхідність перегляду санкцій статей Особливої частини КК України на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду переходити до більш м'якого покарання за системою покарань, передбаченою ст.51 КК України, у випадках, коли жодне із запропонованих у санкції статті Особливої частини покарань не може бути застосоване до конкретного неповнолітнього.

8. Досліджуючи шляхи розвитку правил призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині та судовій практиці, слід констатувати, що не всі положення розділу XV Загальної частини КК України є достатньо обґрунтованими, окремі з них неоднозначно тлумачаться судами. Для усунення цього запропоновано концептуальні передумови реорганізації системи правил призначення покарання неповнолітнім за скоєння кримінального правопорушення. У зв'язку з цим запропоновано нову редакцію окремих положень ст.ст.97-103 КК України, які стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності. Запропоновано також внесення змін до низки статей КК України з метою вдосконалення призначення покарання неповнолітнім, Зокрема, пропонується внести наступні зміни до КК України:

1. Доповнити КК України статтею 73¹ наступного змісту: «Стаття 73¹. Заміна покарань. 1. Якщо за скоєння злочину статтею (санкцією статті) Особливої частини цього Кодексу передбачено покарання, яке не може бути призначеним чи виконаним, особі судом призначається інший вид покарання чи призначене покарання замінюється іншим. 2. При заміні покарання суд керується правилами, встановленими статтею 72 цього Кодексу. 3. Додаткове покарання у випадку неможливості призначення чи виконання не підлягає заміні та не застосовується»

2. Доповнити КК України статтею 97¹ наступного змісту:

«Стаття 97.¹ Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

1. Заходи кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбачені цим розділом, повинні відповідати віку та соціальній зрілості неповнолітніх, сприяти вихованню та соціальній інтеграції неповнолітніх правопорушників в суспільство, обмеженню рецидиву правопорушень неповнолітніх.

2. Положення цього розділу застосовуються до осіб, які до часу вчинення злочину не досягли вісімнадцяти років.

3. У випадку скоєння злочину особою у віці з чотирнадцяти до вісімнадцяти років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку або розміру найбільш м'якого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

4. У виключних випадках суд, враховуючи ступінь тяжкості діяння, мотиви та інші обставини справи, характеристики соціальної зрілості особи, має право застосовувати положення цього Розділу до осіб, які після часу вчинення злочину не досягли двадцяти одного року». обмеження застосування покарання у вигляді позбавлення волі та пріоритет застосування примусових заходів виховного характеру; виховання та інтеграція особистості неповнолітнього у суспільство;.

3. Перше речення статті 97 КК України викласти в наступній редакції: «Неповнолітнього, який вперше вчинив умисний злочин невеликої або середньої тяжкості, або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності ...» далі за текстом.

4. Статтю 98 КК України викласти в наступній редакції: «Стаття 98. Види покарань. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.

5. Ч.2 та 3 ст. 102 КК України викласти у наступній редакції

«2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вчинив замах на злочин чи вперше вчинив злочин невеликої чи середньої тяжкості.

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості - на строк не більше одного року;

2) за вчинений повторно злочин середньої тяжкості - на строк не більше чотирьох років;»

6. Найменування та частину першу статті 103 КК України викласти в наступній редакції: «Стаття 103. Призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому. 1. При призначенні покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 цього Кодексу, враховує історію правопорушень, умови життя і виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні якості особи, інформацію про вживання психотропних речовин або інші залежності особи, мотиви скоєного злочину, вплив дорослих та інші особливості скоєння злочину, відшкодування шкоди особі, потерпілій від злочину».

9. Вважаючи за необхідне подальше формування багатокіліїної системи кримінально-правового реагування на правопорушення неповнолітніх за умов ширшого застосування пробаційних механізмів, бажано б було у майбутньому відокремити у законі заходи соціального захисту, заходи безпеки, заходи реституції та компенсації. Це дозволить перейти до назви розділу XV Загальної частини КК у сенсі особливостей відповідальності та покарання неповнолітніх. Серед конкретних додаткових заходів безпеки пропонується розглянути можливості застосування обмеження чи позбавлення права користування електронними заходами зв'язку, обмеження спілкування у соціальних мережах, щодо осіб, винних у злочинах, що пов'язані із посяганням на інформаційну безпеку та комп'ютерних злочинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adamkiewicz v. Poland, no. 54729/00 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97613>.
2. Buquicchio Maud de Boer. Foreword. *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child friendly justice*. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168045f5a9>.
3. Commentary to the European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures. URL: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Commentary_Rec_2008_11E.pdf.
4. Criminal Code of the Republic of Turkey (English version) URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/50>.
5. Dunkel F. Juvenile Justice and Child Protection Systems in Europe *How to promote community sanctions and develop “good practices”* URL: <http://www.childoneurope.org/whatwedo/pdf/PPT%20Dunkel.pdf>.
6. Dunkel F. Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and ‘new punitiveness’. *Kriminologijos studijos*. 2014. №1. P. 37-76.
7. Dushka v. Ukraine, 29175/04 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103226>.
8. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child friendly justice (adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010 and explanatory memorandum) URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804b2cf3.
9. Handbook for Professionals and Policymakers on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime. *Criminal Justice Handbook Series*. New York: United Nations, 2009. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/hb_justice_in_matters_professionals.pdf.

10. Handbook of Restorative Justice Programmes. *Criminal Justice Handbook Series*. New York: United Nations, 2006. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/06-56290_Ebook.pdf.

11. Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child: 3rd Edition. United Nations Children's Fund, 2007. – 787 p. URL: https://www.unicef.org/french/publications/index_43110.html.

12. Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime: Model Law and Related Commentary. *Criminal Justice Handbook Series*. New York: United Nations, 2009. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_in_matters...pdf.

13. Nart v. Turkey, 20817/04 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86189>.

14. Opinion of the European Economic and Social Committee on The prevention of juvenile delinquency. Ways of dealing with juvenile delinquency and the role of the juvenile justice system in the European Union URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52006IE0414>.

15. USA: The Rest of Their Lives: Life Without Parole for Child Offenders in the United States: A Joint Human Rights Watch *Amnesty International Report* URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/AMR51/162/2005/en/>.

16. Авдеев В.А. Правовое регулирование посткриминального поведения несовершеннолетних. Иркутск: Оттиск, 2001. 151 с.

17. Аликперов Х.Д. Освобождение от уголовной ответственности несовершеннолетних. *Законность*. 1999. №9. С. 11-14.

18. Аликперов Х.Д. Преступность и компромисс. Баку: ЭЛМ, 1992. 181 с.

19. Алтынбаева Л.М. Особенности наказания несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Омск, 2008. 177 с.

20. Аналитическая справка по Проекту рекомендаций по правам и юридическому статусу детей и родительских обязанностей Комитету

министров Совета Европы URL: http://via-midgard.info/news/in_russia/15041-analiticheskaya-spravka-po-proektu-rekomendacij.html.

21. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. №12. С. 3-10.

22. Андрюхин Н.Г. Дифференциация уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2002. 216 с.

23. Антипов В.В. Проблеми застосування до неповнолітніх певних видів кримінального покарання. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №8. С. 134-137.

24. Антонов А.Д. Теоретические основы криминализации и декриминализации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 М., 2001. 29 с.

25. Арефинкина Е.Г. Индивидуализация назначения наказания несовершеннолетним: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2009. 223 с.

26. Арямов А.А. Общетеоретические основы учения об уголовном наказании: Дис. ... докт. юрид. наук.: спец. 12.00.08. СПб., 2004. – 288 с.

27. Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. М.: Высш. шк. МВД СССР, 1970. 125 с.

28. Ашин А.А. Наказание несовершеннолетних за хищение чужого имущества (закон, теория, практика). Владимир, 2004. 155 с.

29. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних Москва: Юридическая литература, 1968. 120 с.

30. Бавсун М.В. Уголовно-правовое воздействие: идеология, цели и средства реализации: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Омск, 2013. 39 с.

31. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание. Минск: Вышэйш. шк., 1976. 384 с.
32. Бажанов М.И. Избранные труды. Сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. 1244 с.
33. Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву К.: Вища шк., 1980. 216 с.
34. Бажанов М.И. Назначение наказания по совокупности преступлений и совокупности приговоров. Учебное пособие. Харьков: Харьк. Юрид. издат., 1977. 49 с.
35. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста М.: Высш. шк., 2009. 252 с.
36. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации Л.: ЛГУ, 1986. 176 с.
37. Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. 1985. 186 с.
38. Беляева Л.И. Отечественный опыт правосудия в отношении несовершеннолетних (начало XX века). *Журнал российского права*. 2003. №1. С.134-138.
39. Березовська Н.Л. Покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2010. 18 с.
40. Березовська Н.Л. Деякі проблемні питання призначення покарань неповнолітнім. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №1(2). С. 158-168.
41. Бехруз Х. Вступ до порівняльного правознавства: навч. посіб. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. 328 с.

42. Білоконь М. А. Запобігання злочинності неповнолітніх: досвід країн Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 Х., 2013. 20 с.
43. Благов Е.В. Применение уголовного права (теория и практика). СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 505 с.
44. Блувштейн Ю.Д. Уголовное право и социальная справедливость Минск, 1987. 63 с.
45. Бобнева Т.И. Социальные нормы в регуляции поведения. *Психологические проблемы социальной регуляции поведения людей*. М., 1976. С. 144-171.
46. Богатирьова О.І. Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2014. 36 с.
47. Боровиков В.Б. Вина и уголовная ответственность несовершеннолетних. *Российская юстиция*. 2006. №5. С. 15-18.
48. Боровиков В.Б. Некоторые вопросы совершенствования института уголовной ответственности несовершеннолетних *Проблемы формирования уголовной политики Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел*. М., 1995. С.187-188.
49. Борьба с преступностью в Украинской ССР: В 2 т. К.: ВШ МООП УССР, 1966. Т.1. (1917–1925). 454 с.
50. Бочкарева Г.Г. Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков-правонарушителей *Изучение мотивации поведения детей и подростков* Под ред. Л.И. Божович и Л.В. Благоннадежиной; Науч.-исслед. ин-т общ. и пед. психологии АПН СССР. М.: «Педагогика», 1972. С. 259-350.
51. Брайнин Я.М. Принципы применения наказания в советском уголовном праве *Научные записки Киевского ун-та*. 1953. Т.12. вып.1. 51 с.

52. Бриллиантов А.В. Дифференциация наказания: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные проблемы: автореф. дис. ... докт. юрид. наук.: спец. 12.00. М., 1998. 28 с.
53. Бриллиантов А.В. Дифференциация наказания: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные проблемы: дис. ... докт. юрид. наук. М., 1998. 375 с.
54. Бугрименко А.С. Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 Ростов-на-Дону, 2007. 205 с.
55. Бурганов Р.С. Принципы уголовного права и принципы назначения наказания: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право Казань, 2006. 183 с.
56. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2002. 18 с.
57. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. К.: Атіка, 2004. 240 с.
58. Бурлаков В.Н. Индивидуализация уголовного наказания: закон, теория, судебная практика: учебно-практическое пособие. СПб.: Юрид. центр пресс, 2011. – 131 с.
59. Велиев С.А. Индивидуализация уголовного наказания: 2-е изд. М.: Красанд, 2010. – 216 с.
60. Велиев С.А. Принципы назначения наказания. СПб.: Юрид. центр пресс, 2004. 388 с.
61. Веселова Л.В. Ответственность несовершеннолетних, страдающих психическими отклонениями: уголовно-правовые и криминологические аспекты: *Учебное пособие*. Краснодар: Краснодарская академия МВД России; Кубанский социально-экономический институт, 2005. 109 с.

62. Вечерова Є.М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2011. 20 с.
63. Владимиров В.А. Субъект преступления по советскому уголовному М.: ВШ МООП РСФСР, 1964. 59 с.
64. Гаверов Г.С. Проблемы наказания несовершеннолетних преступников. Иркутск, 1986. 232 с.
65. Гайдай-Бандурка І.О. Міжнародні акти з питань кримінально-правового захисту прав дітей *Право і Безпека*. 2014. №1 (52) С. 6-10.
66. Галактионов С.А. Принцип справедливости: Уголовно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.08. Рязань, 2004. 169 с.
67. Галиакбаров Р.Р. Уголовное право. Общая часть. *Учебник*. Краснодар, 1999. – 280 с.
68. Генрих Н.В. Взаимосвязь уголовно-правовых отношений с предметом иных отраслей права. *Общество и право*. 2010. №2. С. 13-23.
69. Герлах А. Справедливость как принцип социалистического права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теория права и государства; история права и государства; история М., 1983. 24 с.
70. Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной М.: ИНФРА, 2010. 385 с.
71. Головки Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве СПб., 2002. 544 с.
72. Головки Т.М. Гендерні аспекти покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2010. 16 с.
73. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2005. 20 с.

74. Горелик А.С. Принцип справедливости в уголовном праве: сфера действия и законодательное определение. *Реализация принципа справедливости в правоприменительной деятельности органов уголовной юстиции*. Ярославль, 1992.

75. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини Хмельницький: ХУУП, 2012. 736 с.

76. Гуторова Н.О. Окремі питання диференціації кримінальної відповідальності. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Луганськ, 20-21 трав. 2011 р. /[редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін.]; МВС України, Луган. держ. Ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 142–146.

77. Давид Р. Основные правовые системы современности /Р. Давид, К. Жоффре-Спинози; пер. с фр. В.А. Туманова. М.: Междунар. отношения, 1999. 400 с.

78. Давыдов В.В. Возрастная и педагогическая психология: учеб. для студентов пед. ин-тов под ред. А.В. Петровского. Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: Просвещение, 1979. 287 с.

79. Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве. Владивосток, 1968. 188 с.

80. Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж: Изд. Воронежского университета, 1974. 243 с.

81. Даулетьяров А. Нужны ли России суды для несовершеннолетних? Человек: преступление и наказание. Рязань, 1996. №1. С. 10-13.

82. Дащенко О.В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Запоріжжя, 2009. – 20 с.

83. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій.: дис. ... д-ра наук: спец. 12.00.08. К., 2010. 505 с.

84. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И.С. Перетерского /Отв. ред.: Скрипилев Е.А.; Редкол.: Корецкий В.М., Нерсисянц В.С., Скрипилев Е.А. (Отв. ред.), Штаерман Е.М. М.: Наука, 1984. 456 с.

85. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: деякі концептуальні положення *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса, 2012. Вип. 47. С. 191-193.

86. Дмитришина Т.І. Шляхи гуманізації кримінальної політики України відносно неповнолітніх *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. праць. Одеса, 2012. – Вип. 51. С. 383-388.

87. Дмитришина Т.І. Категорія кримінального проступку в кримінальній доктрині *Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві*. За заг. ред. В.О. Тулякова. Одеса: Юридична література, 2012. С. 38-43.

88. Дмитришина Т.І. Тенденції індивідуалізації покарання неповнолітніх у країнах Західної Європи. *Порівняльно-аналітичне право* 2015. №4. С. 320-322.

89. Дмитриєв А.І. Порівняльне правознавство: навч. посіб. К.: Юстініан, 2003. 184 с.

90. Долгополов К.А. Принцип индивидуализации наказания как один из принципов уголовного права *Юридическая наука*. 2013. №3. С. 103-105.

91. Долматов А.О. Специальные обстоятельства, подлежащие особому учету при назначении уголовного наказания несовершеннолетним: дис. ... кандидата юридических наук: спец. 12.00.08. Томск, 2014. 185 с.

92. Дудоров О.О. Кримінальне право *Навчальний посібник* За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2014. 944 с.

93. Дудоров О.О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення *Вісник Запорізького національного університету*. 2001. №1. С. 204-211.

94. Дуюнов В.К. Наказание в уголовном праве России – принуждение или кара? *Государство и право*. 1997. №11. С. 61-68.
95. Есипов В.В. Преступление и наказание в древнем праве– Варшава, 1903. 61 с.
96. Євдокімова О.В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Х., 2007. 20 с.
97. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_135.
98. Єгорова Ю.В. Умовні види звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2015. 18 с.
99. Ємець Ю.І. Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: психолого-юридична сутність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.
100. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Проспект, 2009. – 400 с.
101. Жариков Ю.С. Уголовно-правовое регулирование и механизм его реализации М.: Юриспруденция, 2009. 216 с.
102. Жевлаков Э. Обновленное уголовное законодательство и проблемы его применения. *Уголовное право*. 2004. №3. С. 29-31.
103. Жидких И.В. Реализация принципов уголовного права в общих началах назначения наказания: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 Ростов-на Дону, 2007. 189 с.
104. Забрянский Г.И. Снижение уровня судимости несовершеннолетних: новые подходы М., 1999. 24 с.
105. Забрянский Г.И. Юстиция карательная и восстановительная *Человек и тюрьма*. М., 1999. С. 10-11.

106. Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран /науч. ред. А.И. Ахани: пер. с персид. М.С. Пелевина. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. 343 с.

107. Закон об уголовном праве Израиля (действующая ред. по сост. на 23 июля 2010 г.) /пер. с иврита и предисл. М. Дорфмана. 2-ое изд., перераб. и дополн. М.: Директ-Медиа, 2010. 262 с.

108. Злобин Г.А. Умысел и его формы М., 1972. 264 с.

109. Зорина А. Новозеландская система правосудия для несовершеннолетних *Преступление и наказание*. 2003. №8. С. 26.

110. Ибрагимова А.М. Проблемы назначения наказания несовершеннолетним (По материалам Республики Дагестан): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 Махачкала, 2000. 204 с.

111. Іванюк Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 К., 2006. 15 с.

112. Карпенко М.О. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Проблеми законності*. Вип. 57. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2002. С. 163-168.

113. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. М.: Госюриздат, 1961. 152 с.

114. Карпец И.И. Наказание в советском уголовном праве *Сов.государство и право*. 1967. №9. С. 60-63.

115. Карпец И.И. Наказание: Социальные, правовые и криминологические проблемы .М., 1973. 285 с.

116. Келина С.Г. Принципы уголовного права .М., 1988. 176 с.

117. Киселева Е.С. Альтернативные лишению свободы меры уголовно-правового воздействия на несовершеннолетних. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2016. №1 (108). С. 172-176.

118. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник Общего уголовного права с подробным изложением Начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. Киев, 1980. 972 с.

119. Клевцов А.О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітніх за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Д., 2009. 20 с.

120. Кобзарь И.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. М., 1998. 220 с.

121. Ковтун Н.Я. Поняття, система та види додаткових покарань для неповнолітніх за Кримінальним кодексом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Львів, 2010. – 20 с.

122. Колониченков Р.А. Уголовная ответственность несовершеннолетних: вопросы законодательной регламентации и назначения наказания: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2009. 195 с.

123. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный): УК РФ с учетом последних изменений (Федер. законы N 218-ФЗ, 221-ФЗ и 245-ФЗ) /К.А. Барышева и др.; под ред. Г.А. Есакова. 5-е изд. Москва: Проспект, 2014. – 555 с.

124. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

125. Коновалова А.Ю. Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2012. – 20 с.

126. Коновалова А.Ю. Поняття покарання неповнолітніх осіб. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 17. Х.: Кроссрод /Академія правових наук України, Інститут вивчення проблем злочинності, 2009. С. 283-293.

127. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна: Курс лекцій. К.: Атіка, 2001. 432 с.

128. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореферат дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 Одеса, 2008.40 с.

129. Кривенков О.В. Общие начала назначения наказания по российскому уголовному праву: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. М., 2001. 172 с.

130. Кривоченко Л.М. Проблеми ефективності покарання застосованого до неповнолітніх правопорушників. *Радянське право*. 1969. №2. С. 43-47.

131. Кригер Г.А. Индивидуализация наказания по советскому уголовному праву. *Применение наказания по советскому уголовному праву*. М., 1958. 312 с.

132. Кримінальне право України: загальна та особлива частини: Підручник для ВНЗ у 2-х томах (затв. МОН України) /Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко, В.А. Ломако та ін.; За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид. Х.: Право, 2010. 608 с.

133. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник у 2-х тт. (рек. МОН України) /Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько, О.О. Дудоров та ін.; За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. 5-те вид., переробл. та допов. К.: 2009. 744 с.

134. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник (рек. МОН України) /О.М. Алієва, Л.К. Гаврильченко, Т.О. Гончар, Л.Д. Заркуа та ін.; Відп.ред. Є.Л. Стрельцов 4-е вид. Одеса, 2009. 328 с.

135. Кримінальне право України: практиcum. Навчальний посібник /П.П. Андрушко, П.С. Берзін, В.П. Кобзаренко, П.С. Матишевський та ін.; За ред. С.С. Яценка. 3-тє вид., перероб. і доповн. К.: Алерта; КНТ; Центр учб. літ-ри, 2010. 640 с.

136. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. /За заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х.: Право, 2013. Т. 1: *Загальна частина* /[Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]. 2013. 376 с.

137. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві /авт. кол.; за заг. ред. В.О. Тулякова. Одеса, 2014. 256 с
138. Кропачев Н.М. Уголовные правоотношения: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 - Л., 1984 198 с.
139. Кругликов Л.Л. О законодательных пределах назначения наказания *Проблемы теории уголовного права. Избранные статьи (1982-1999 гг.)*. Ярославль, 1999.
140. Кругликов Л.Л. Характер и степень общественной опасности преступления и обстоятельства дела, смягчающие и отягчающие ответственность как критерии назначения наказания (понятие, соотношение). *Пути повышения эффективности борьбы с преступностью: Межвуз. сб. /Алт. ун-т. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1983. С. 18-28.*
141. Крюкова Н.И. Преступность несовершеннолетних в России, ее причины и пути преодоления: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.- М., 1997. - 22 с.
142. Кудрявцев И. Ответственность несовершеннолетних: некоторые парадоксы нового УК. *Российская юстиция*. 1997. №8. С. 29-31.
143. Кузнецова Н.Ф. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания. *Применение наказания по советскому уголовному праву*. М., 1958. 311 с.
144. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. М., 1969. 232 с.
145. Кулик Л.М. Медіація як пріоритетний напрям профілактики злочинності неповнолітніх *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.)* Київ: Ін-т кримін.-виконав. служби, 2015. С. 415-417.
146. Кулыгин В.В. Этнокультура уголовного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Хабаровск, 2003. 42 с.

147. Курс советского уголовного права. Часть общая. Т. 1 /Отв. ред.: Беляев Н.А., Шаргородский М.Д. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 648 с.
148. Кутафин, О.Е. Судебная власть в России: История, документы: В 6 т.: к изучению дисциплины, Т. 5: Советское государство /О.Е. Кутафин, В.М. Лебедев, Г.Ю. Семигин. М.: Мысль, 2003. 829 с.
149. Куц В.М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми*: [матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 листоп. 2006 р.]. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2006. С. 47–52.
150. Левицкий Г.А. Наказание, его основание и принципы применения по советскому уголовному праву: автореф. дис.... канд. юрид. Наукспец.12.00.08 Л.: 1956. – 14 с.
151. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Л., 1968. 128 с.
152. Лемішко Ю.Ю. Деякі аспекти законодавчої класифікації обставин, які обтяжують покарання. *Форум права*. 2014. №3. С. 177-184.
153. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. М., 1998. 296 с.
154. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. М.: Норма, 2000. 400 с.
155. Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как соціально-патологическое явление. М.: Инфра-М, 2004. 109 с.
156. Личность преступника и применение наказания. Казань: Изд-во КГУ, 1980. 215 с.
157. Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 339 с.

158. Макаренко А.С. Проблема принципів призначення покарання у сучасній науці кримінального права *Актуальні проблеми держави і права* Одеса, 2010. Вип.55. С.176-181.

159. Макаренко А.С. Загальні засади призначення покарання та суддівський розсуд *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2011. Вип. №9 (945). С.338-342.

160. Малков В.П. Повторность преступлений. Понятие и уголовно-правовое значение. Казань, 1970. 173 с.

161. Малыхин М.И. Назначение наказания при совокупности преступлений *Уголовная ответственность: основания и порядок реализации*. Самара: СГУ, 1991. С. 36-50.

162. Мамедов А.А. Справедливость назначения наказания. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 144 с.

163. Марченко Н.В. Додаткові покарання та особливості їх призначення: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2009. 20 с.

164. Международные акты о правах человека. *Сборник документов*. М.: «ИНФРА-М – НОРМА», 2000. 784 с.

165. Мельник М.І. Призначення покарання: лекція .Київ, 1994. 37 с.

166. Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность. М.: Наука, 1990. 120 с.

167. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: *Учеб. пособие*. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело, 2001. 272 с.

168. Меньшагин В.Д. Основные принципы применения наказания по советскому уголовному праву. *Применение наказания по советскому уголовному праву*. М., 1958. – 311 с.

169. Меркулова В.О. Проблеми осудності, неосудності, обмеженої осудності за кримінальним законодавством країн романо-германської правової системи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. №1. С. 46-50.

170. Меркулова В.О. Сутність, зміст та цілі покарання: окремі кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. №3. – С. 16-19.

171. Меркулова В.О. Багатоколійна система впливу на засуджену особу: окремі аспекти відповідності законодавства міжнародним стандартам. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.). Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 56-62.

172. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність та заходи кримінально-правового впливу: проблеми чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. №2. С. 193-196.

173. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») от 29 ноября 1995 года URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

174. Мирошниченко Н.М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 .Одеса, 2013. 20 с.

175. Мирошниченко Н.М. Неповнолітній суб'єкт злочину. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 47. О.: Юрид. л-ра /Одес. нац. юрид. акад., 2009. С. 157-161.

176. Мифтахов А.М. Индивидуализация наказания при его назначении с учетом исключительных обстоятельств в российском уголовном праве.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Н. Новгород, 2012. 203 с.

177. Михайленко П.П. Уголовное законодательство и органы юстиции УССР в период борьбы за Советскую власть на Украине (1917-1920) Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. Л.: Издательство Львовского ун-та, 1956. 288 с.

178. Михайлова І.М. Ювенальна юстиція в системі запобігання злочинам неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.

179. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности М., 1995. 70 с.

180. Мицкевич А.Ф. Принцип соответствия наказания общественной опасности преступления в советском уголовном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 Томск, 1985. 20 с.

181. Мишина И.Д. Нравственные ценности в праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 Екатеринбург, 1999. 27 с.

182. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

183. Міжнародно-правовий захист прав людини URL: <http://jure.in.ua/node/48>.

184. Модельный Уголовный кодекс: Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств: принят на седьмом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств: постановление №7–5 от 17 февр. 1996 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901781490>.

185. Мороз В.Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми): автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 1999. 18 с.

186. Мусали Н. Проблемы совершенствования законодательства об ответственности и индивидуализации наказания несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2008. –85 с.

187. Мясников О.А. Смягчающие и отягчающие наказание обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике. М.: Юрлитинформ, 2002. – 240 с.

188. Набиев И.Г. Принципы назначения наказания: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08.. Казань, 2004. 171 с.
189. Назаренко Г.В. Уголовно-релевантные состояния лиц, совершивших преступления. М., 2001. 240 с.
190. Назимко Є. Покарання неповнолітніх: аналіз та моделювання подальших змін і доповнень до розділу XV Загальної частини Кримінального кодексу України. *Віче: журн. Верхов. Ради України*. 2013. №2. С. 16-19.
191. Назимко Є.С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України: генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пенологія /Є. С. Назимко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутріш. справ, Кримінол. асоц. України. – Київ: Юрінком Інтер, 2016. – 384 с.
192. Назимко Є.С. Європейські правові стандарти застосування покарання до неповнолітніх /Є.С. Назимко *Вісник Асоціації кримінального права України* – 2015.№2(5). URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/11_%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%BE.pdf.
193. Назимко Є.С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх. Донецьк. юрид. ін-т МВС України, Кримінол. асоц. України. Київ: КНТ, 2015. 368 с.
194. Назимко Є.С. Змістовно-характерні риси міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх *Право.ua*. 2015. №1. С. 113-123.
195. Назначение наказания, его эффективность и освобождение от уголовной ответственности и наказания: Учебное пособие /авт. кол.: Г.Б. Виттенберг, Н.И. Трофимов, Г.С. Гаверов и др.; Отв. ред. Г.Б. Виттенберг; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Иркутский государственный университет им. А.А. Жданова. Иркутск, 1978. 90 с.

196. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Юридична думка, 2007. 1184 с.
197. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /за ред О.І. Мотлях. К.: Центр учебной литературы, 2014. 696 с.
198. Наумов А.В. Преступления против мира и безопасности человечества и преступления международного характера *Государство и право*. 1995. №6. С. 48-56.
199. Наумов А.В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права XX в. и его перспектива в XXI в. *Государство и право*. 1998. №6. С. 50-58.
200. Незнамова З.А. Коллизии в уголовном праве: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Екатеринбург, 1995. 37 с.
201. Непомнящая Т.В. Мера уголовного наказания: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Екатеринбург, 2010. 50 с.
202. Непомнящая Т.В. Мера уголовного наказания: проблемы теории и практики. М.: Юрлитинформ, 2012. 384 с.
203. Непомнящая Т.В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. 781 с.
204. Никифоров Б.С. Наказание и его цели. *Сов. государство и право*. 1981. №9. С. 68-69.
205. Новиков Р.В. Назначение наказания несовершеннолетним в современных условиях: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2010. 217 с.
206. Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве .Саратов, 1962. С. 25-26.
207. Ной И.С. Спорные вопросы общих начал назначения наказания. *Актуальные проблемы отраслевых юридических наук*. Саратов, 1982. С.77-85.

208. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве: політико-юридическое исследование Саратов: Сарат. гос. ун-т, 1973. 192 с.

209. Орловська Н.А. До питання про засадничі чинники побудови примусових санкцій норм Особливої частини КК України. *Часопис Академії прокуратури України*. 2012. №14. С. 1-7.

210. Орловська Н.А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): автореферат дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2001. 20 с.

211. Орловська Н.А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування: автореф. дис ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2012. 39 с.

212. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 134 с.

213. Павлов В.Г. Субъект преступления в уголовном праве. (Историко-правовое исследование). СПб., 1999. 119 с.

214. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Министерство внутренних дел РФ; Санкт-Петербургский университет; Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. СПб.: Лань; Фонд «Университет», 2000. 192 с.

215. Палійчук О.В. Покарання, що можуть бути застосовані до неповнолітніх злочинців. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип.32. К.: Ін-т держави і права НАН України /голова редкол. Ю.С. Шемшученко, 2006. С. 427-432.

216. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Т. 2: *Преступление: Часть общая* М., 1970. – 516 с.

217. Побегайло Э.Ф. Кризис современной российской уголовной политики *Уголовное право*. 2004. №3. С. 132-135.

218. Побегайло Э.Ф. Проблема гуманизации российского уголовного законодательства в современных условиях. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию*: материалы VI российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 г.) /Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва: Проспект, 2011. С. 407-411.

219. Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права: 2-е изд., испр. и доп. М., 1912. 368 с.

220. Познышев С.В. Очерк основных начал науки уголовного права. Общая часть М., 1923. – 179 с.

221. Полтавець В.В. Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 К., 2005. 200 с.

222. Пономаренко Ю.А. Виды наказаний по уголовному праву Украины Харьков: ФИНН, 2009. 344 с.

223. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. №5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.

224. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. №7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03>.

225. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. №2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>.

226. Похмелкин А.В. Новая концепция уголовной политики *Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом*. – Вып. 1. – М.: РАН, ИНИОН, Главный информационный центр МВД РФ, 1992. – 27 с.

227. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5. *Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку* /В.Я. Тацій, В.І. Борисов, В.С. Батиргарєєва. Х.: Право, 2013. 1240 с.

228. Правовые системы стран мира. Справочник /Решетников Ф.М. М.: Юрид. лит., 1993. 256 с.

229. Правонарушения несовершеннолетних и их предупреждение /Авт. кол.: Н.С. Захаров, М.Д. Лысов, Б.С. Волков и др. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. –51 с.

230. Преступники с умственной отсталостью. Учебное пособие /Ю.М. Антонян, В.В. Горинов, Л.С. Саблина. М.: Изд-во НИИ МВД РФ, 1992. 100 с.

231. Примаченок А.А. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних. Минск: Наука и техника, 1980. 239 с.

232. Примерный Уголовный кодекс (США) URL: <http://constitutions.ru/?p=5849>.

233. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. В.Т. Малярєнко. Київ: Фонд «Прав. ініціатива», 2003. 156 с.

234. Прохоров Л.А. О понятии и соотношении принципов и общих начал назначения наказания. Проблемы борьбы с преступностью. Омск, 1979. С. 22-33.

235. Прохоров Л.А. Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 М.,1972. 24 с.

236. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность несовершеннолетних в уголовном праве: История и современность Ставрополь, 2002. 255 с.

237. Пудовочкин Ю.Е. Ювенальное уголовное право: понятие, структура, источники *Журнал российского права*. 2002. №2. С. 44-52.

238. Рагулина А.В. Психические отклонения и их уголовно-правовое значение. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.08. М., 2000. 20 с.

239. Рарог А. Дифференциация назначения наказания за неосторожные преступления. *Государство и право*. 1999. №7. С. 39-42.

240. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) №15-рп від 2 листопада 2004 року URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS04020.html.

241. Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси. М.: Юрид. лит., 1984. 432 с.

242. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы): приняты Ген. Ассамблеей ООН 14.12.1990 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml.

243. Сабитов Т.Р. Уголовно-правовые принципы: методы познания, сущность и содержание М.: Юрлитинформ, 2012. 192 с.

244. Сахарук Т.В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2006. 18 с.

245. Северин О.О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 Запоріжжя, 2009. 20 с.

246. Северин О.О. Медіація як специфічний захід кримінально-правового характеру до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння легкого та середнього ступеня тяжкості, з угодою про примирення *Право і безпека*. 2008. №2 (№7/2). С. 68-73.

247. Селезнева Н.А. Ответственность несовершеннолетних по уголовному праву России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. М., 2004. 44 с.

248. Сидоренко Э.Л. Отрицательное поведение потерпевшего и уголовный закон. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 310 с.
249. Ситковская О.Д. Психологические основы уголовной ответственности: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.06. М., 1996. 41 с.
250. Скрыбин М.А. Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1988. 125 с.
251. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права. Л., 1965. 188 с.
252. Советское социалистическое уголовное право. Часть общая. Учебник для вузов /Под ред. проф. Б.С. Утевского. М.: Юрид. литература, 1950. 587 с.
253. Соловьев А.Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву М., 1958. 204 с.
254. Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної ради України з прав людини. До 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини. – Київ, 2010 URL: http://www.first-ombudsman.org.ua/ua/images/stories/07022011/S_Dopovid_6.pdf.
255. Становский М.Н. Назначение наказания. СПб.: Юрид. центр Пресс, 1999. 480 с.
256. Сундуrow Ф.Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности /Науч. ред.: Волков Б.С. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. 216 с.
257. Сыч К.А. Уголовное наказание и его состав: теоретико-методологические аспекты исследования: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. – Рязань, 2001. – 408 с.

258. Таганцев Н.С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву и Проект законоположений об этом вопросе. Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1871. 146 с.

259. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: в 2-х т. Тула: Автограф, 2001. (Юридическое наследие). Т. 1: *Общая часть*. 800 с.

260. Тарарухин С.А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. М., 1974. 244 с.

261. Терещенко Ю.В. Відновне правосуддя як напрямок захисту неповнолітніх /// *Юрид. наука: наук. юрид. журн.* 2015. №8. С. 185-90.

262. Тімофеева Л.Ю. Відображення принципу гуманізму в кримінальному законі: порівняльно-правова характеристика *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.Юриспруденція*. 2014. №10-2. Т.2. С. 94-97.

263. Ткачев В.Н. Уголовная политика в отношении несовершеннолетних (исторический анализ) .Ростов-на-Дону: РЮИ, 2006. 23 с.

264. Ткачев В.Н. Цели наказаний, применяемых в отношении несовершеннолетних. Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 2006. 26 с.

265. Ткачев В.Н. Эффективность наказания несовершеннолетних: Научное издание Ростов-на-Дону: РЮИ, 2007. 21 с.

266. Ткаченко В. Общие начала назначения наказания *Российская юстиция*. 1997. №1. С. 10-11.

267. Топольскова І.О. Боротьба із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність /наук. ред. докт. юрид. наук, проф. В.П. Ємельянов. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. 192 с.

268. Трубніков В.М. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх: яким має бути? *Юридичний журнал*. 2004. №12. С. 59-64.

269. Тузов А.П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетнего. К.: Вища шк., 1982. – 182 с.

270. Уголовное законодательство Норвегии /науч. ред. и вступ. ст. докт. юрид. наук, проф. Ю.В. Голика; пер. с норв. А.В. Жмени. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 375 с.

271. Уголовное наказание (монографическое исследование) /Под ред. Шемшученко Ю.С. Киев-Донецк, 1997. 320. с.

272. Уголовное право: учеб. для студ. вузов /Ред. Н.И. Ветров, А.В. Бриллиантов. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2005. 623 с.

273. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: учеб. пособ. /под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. М.: Омега-Л; Ин-т междунар. права и эк. им. А.С. Грибоедова, 2003. 576 с.

274. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: *Часть общая* /Л.В. Багрий-Шахматов, М.И. Бажанов, Ф.К. Бурчак и др.; отв. ред. Ф.Г. Бурчак. К.: Наук. думка, 1985. 447 с.

275. Уголовное право Украины. Общая часть: учеб. для студ. юрид. вузов и фак. /М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов и др. /под ред. профессоров М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 1998. – 400 с.

276. Уголовное право Украины: Общая часть: учеб. /отв. ред. докт. юрид. наук, проф. Е.Л. Стрельцов. Х.: Одиссей, 2009. 344 с.

277. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. /науч. ред. и предисл. И.Д. Козочкина, Е.Н. Трикоз; пер. с англ. Е.Н. Трикоз. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. 388 с.

278. Уголовный кодекс Австрии /науч. ред. Н.Е. Крылова; пер. с нем. и предисл. А.В. Серебренникова. М.: Зерцало–М., 2001. 144 с.

279. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики: по сост. на 31.01.2005 г. URL: <http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes/country/43>.

280. Уголовный кодекс Аргентины /науч. ред. и вступ. ст. докт. юрид. наук, проф. Ю.В. Голика; пер. с испан. Л.Д. Ройзенгурта. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 240 с.

281. Уголовный кодекс Бельгии /науч. ред. и предисл. Н.И. Мацнева; перевод с франц. Г.И. Мачковского. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 561 с.

282. Уголовный кодекс Голландии /науч. ред. докт. юрид. наук, заслуж. деят. науки РФ, проф. Б.В. Волженкин; пер. с англ. И.В. Мироновой. 2-е изд. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. 510 с.

283. Уголовный кодекс Грузии /науч. ред. З.К. Бигвава; вступ. ст. канд. юрид. наук., доц. В.И. Михайлова; обзорн. ст. докт. юрид. наук, проф. О. Гамкрелидзе; пер. с груз. И. Мериджанашвили. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. 409 с.

284. Уголовный кодекс Дании /науч. ред. и предисл. С.С. Беляева, канд. юрид. наук; пер. с дат. и англ. канд. юрид. наук С.С. Беляева, А.Н. Рычевой. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. 230 с.

285. Уголовный кодекс Испании /под ред. и с предисл. докт. юрид. наук, профес. Н.Ф. Кузнецовой и докт. юрид. наук, проф. Ф.М. Решетникова. М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. 218 с.

286. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики /под ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева; пер. с кит. Д.В. Вичикова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. 303 с.

287. Уголовный кодекс Кыргызской Республики: по сост. на 10.02.2010 г. URL:
<http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14305/preview>.

288. Уголовный кодекс Республики Армения: по сост. на 24.06.2010 г. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>.

289. Уголовный кодекс Республики Армения от 29 апреля 2003 года №ЗР-528 *Официальные ведомости (вестник) Республики Армения*. 2003. №25(260). – ст.407.

290. Уголовный кодекс Республики Беларусь: по сост. на 30.09.2011 г. /МВД Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». Минск: Академ. МВД, 2011. 227 с.

291. Уголовный кодекс Республики Болгария /науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А.И. Лукашова; пер. с болгар. Д.В. Милушева, А.И. Лукашова; вступ. ст. Й.И. Айдарова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001 298 с.

292. Уголовный кодекс Республики Казахстан с измен. и дополн. URL: http://www.zakon.kz/static/ugolovnyy_kodeks.html.

293. Уголовный кодекс Республики Корея /науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева; пер. с кор. канд. филол. наук В.В. Верхоляка. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 240 с.

294. Уголовный кодекс Республики Молдова с послед. измен. и дополн. Кишинев: Реклама, 2009. 143 с.

295. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино /науч. ред., вступ. ст. докт. юрид. наук С.В. Максимова; пер. с итал. В.Г. Максимова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. 253 с.

296. Уголовный кодекс Республики Таджикистан: по сост. на 17.05.2004 г. URL: <http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes>.

297. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года //Ахбори Маджлисиоли Республики Таджикистан. 1998 г. №9. ст. 68-70.

298. Уголовный кодекс Республики Узбекистан: по сост. на 08.06.2010 г. URL: http://www.lex.uz/guest/irs_html.winlav?pid=111457.

299. Уголовный кодекс Российской Федерации: офиц. текст /вступ. ст. проф. А.Н. Игнатова и проф. Ю.А. Красикова. М.: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1996. 208 с.

300. Уголовный кодекс Российской Федерации: по сост. на 02.03.2015 г. URL: <http://www.consultant.ru/popular/ukrf/>

301. Уголовный кодекс Туркменистана *Электронная газета “Туркменистан: золотой век”*. URL:

http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01go.

302. Уголовный кодекс Турции /предисл. канд. юрид. наук, доц. Н. Сафарова и докт. права Х. Аджара; науч. ред. и пер. с тур. Н. Сафарова и Х. Бабаева. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 374 с.

303. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий /отв. ред. С.С. Яценко. 3-е изд., испр. и доп. К.: А.С.К., 2003. – 1088 с.

304. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии /науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. Д.А. Шестакова; предисл. докт. права Г.-Г. Йешека; пер. с нем. Н.С. Рачковой. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 524 с.

305. Уголовный кодекс Франции /науч. ред. канд. юрид. наук, доц. Л.В. Головкин, канд. юрид. наук, доц. Н. Е. Крыловой; пер. с фр. и предисл. канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. 650 с.

306. Уголовный кодекс Франции 1810 года URL: <http://constitutionallaw.ru/?p=801>.

307. Уголовный кодекс Швейцарии /науч. ред., предисл. и пер. с нем. А.В. Серебренниковой. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. 350 с.

308. Уголовный кодекс штата Техас: принят Законодательным собранием штата Техас: 63-я законодательная сессия: вступил в силу с 1 янв. 1974 г., с изм. и доп. на 1 июля 2003 г. /пер. с англ. Осипов Д.Г. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. 576 с.

309. Уголовный кодекс Японии /науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук проф. А.И. Коробеева. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002 226 с.

310. Узагальнення про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх /Н.Д. Квасневська, Є.А. Чернушенко, А.М. Гридасова //Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

311. Усатий Г.О. Кримінально-правовий компроміс. К.: Атіка, 2001. 128 с.
312. Усс А.В. Социально-интегративная роль уголовного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Томск, 1994. 34 с.
313. Учение о наказании в связи с тюремноведением /И.Я. Фойницкий, орд. проф. С.-Петербург. ун-та. С.-Пб.: Тип. М-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1889. 514 с.
314. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 року URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_b09.
315. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии: избранные психологические труды. Москва: Международная педагогическая академия, 1995. 368 с.
316. Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника .Томск, 1970. 278 с.
317. Филимонов В.Д. Охранительная функция уголовного права СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 196 с.
318. Филимонов В.Д. Принцип равенства граждан перед законом в уголовном праве *Уголовное право в XXI веке.* – 2001. – №1. URL: <http://scicenter.online/ugolovnoe-pravo-rossii/printsip-ravenstva-grajdan-pered-zakonom.html>.
319. Философия уголовного права /сост. ред. и вступ. ст. докт. юрид. наук, проф. Ю.В. Голика. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 348 с.
320. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Атіка, 2009. 512 с.
321. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К.: Атіка, 2005. 332 с.

322. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. К.: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

323. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы /Под ред. акад. В.М. Корецкого. М.: Юрид. литература, 1961. 950 с.

324. Хряпинский П.В. Гуманізація звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2008. №4(40) /Дніпропетр. держ. Ун-т внутр. справ. 2008. С. 224-233.

325. Цели уголовного наказания /С.В. Полубинская; Отв. ред.: И.И. Карпец – М.: Наука, 1990. 142 с.

326. Чапурко Т.М. Уголовно-правовая охрана интересов семьи и несовершеннолетних, пути повышения ее эффективности. Краснодар, 2002. 156 с.

327. Шалгунова С.А. Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх *Право і суспільство*. 2005. №2. С. 58-62.

328. Шаргородский М.Д. Наказание по советскому уголовному праву. М., 1958. 239 с.

329. Шибков О.Н. Принципы и нормы международного права как источники уголовного права: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Ставрополь, 2000. 167 с.

330. Шнейдер М.А. Назначение наказания по советскому уголовному праву М., 1957. 104 с.

331. Шнейдер М.А. Соучастие в преступлении по советскому уголовному праву. М., 1958. 98 с.

332. Щегель Н.І. Особливості відповідальності неповнолітніх: кримінально-правовий аспект *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. №4. С.95-102.

333. Эльхонин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1972. №4. С. 6-20.
334. Энциклопедия уголовного права. Т. 11: *Уголовная ответственность несовершеннолетних*. Т.М. Чапурко и др. Б. м.: б.и., 2008. 447 с.
335. Энциклопедия уголовного права. Т. 9: *Назначение наказания* /С.А. Велиев и др. СПб.: Издание профессора Малинина-СПбГКА, 2008. 911 с.
336. Юзікова Н.С. Періодизація віку, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх: вітчизняна практика та європейський досвід. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index—24101.html?page=27> 3.
337. Юзікова Н.С. Формування політики запобігання та протидії злочинності неповнолітніх у контексті міжнародних норм та рекомендацій *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. /Одеська нац. юрид. акад. О.: Юрид. літ., 2010. Вип. 55. С. 615-621.*
338. Ющик О.І. Індивідуалізація покарання як кримінально-правовий принцип. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2014. Серія Право. Випуск 27. Том 3. С.85-89.
339. Ююкина М.В. Принцип гуманизма в уголовном, уголовно-исполнительном праве и уголовной политике и его реализация при назначении наказания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Тамбов, 2006. 22 с.
340. Яковлев А.С. Борьба с рецидивной преступностью. М., 1964. 223 с.
341. Яцун О. Особливості кримінального покарання неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. №12. С. 165-169.
342. Яцун О.С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Львів., 2009. 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список публікацій за темою дисертації:

1. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: деякі концептуальні положення [Текст] /Т.І. Дмитришина //Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 47. – С. 191-193.
2. Дмитришина Т.І. Категорія кримінального проступку в кримінальній доктрині [Текст] /Т.І. Дмитришина, В.О. Туляков, Г.П. Пімонов //Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві /за заг. ред. В.О. Тулякова. – Одеса: Юридична література, 2012. – С.38-43.
3. Дмитришина Т.І. Шляхи гуманізації кримінальної політики України відносно неповнолітніх [Текст] /Т.І. Дмитришина //Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 51. – С. 383-388.
4. Дмитришина Т.І. Тенденції індивідуалізації покарання неповнолітніх у країнах Західної Європи [електронний ресурс] /Т.І. Дмитришина //Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2015. – №4 – С. 320-322.
5. Dmytryshina T.I. Juvenile sentencing options [Текст] //«Legea si Viata» (Закон и Жизнь). – 2015. – №6. – Р. 122-126.
6. Дмитришина Т.І. Основи призначення покарання неповнолітнім: концептуальний аналіз [Текст] /Т.І. Дмитришина //Право і суспільство. – 2015. – №6. – Ч.2. – С. 148-152.
7. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: питання вдосконалення кримінального законодавства. [Текст] /Дмитришина Т.І. //Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції – 2017. – №2. - С.101-105
8. Дмитришина Т.І. Неповнолітні як суб'єкти кримінальних правовідносин [Текст] /Дмитришина Т.І. //Людина і закон: публічно-правовий

вимір: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «VII Прибузькі юрид. читання» (Миколаїв, 24-25 листопада 2011 р.). – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 173-174.

9. Дмитришина Т.І. Актуальні питання заходів кримінально-правового впливу на осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності [Текст] /Дмитришина Т.І. //Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 року /відп. ред. д-р юрид. наук, проф., академік С.В. Ківалов. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С.90-92.

10. Дмитришина Т.І. Індивідуалізація покарання неповнолітнім як засіб профілактики злочинів [Текст] /Дмитришина Т.І. //Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 червня 2014 р.). – 2014. – С. 350-352.

11. Дмитришина Т.І. Деякі концептуальні основи призначення покарання неповнолітнім [електронний ресурс] /Т.І. Дмитришина //Матеріали Всеукраїнської Інтернет-конференції: «Новітні тенденції законотворчості у сфері кримінального права» (м. Одеса, 20 квітня 2015 року)– режим доступу: http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=816&Itemid=349&lang=ru.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», а також доповідалися на наукових і науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції ««Людина і закон: публічно-правовий вимір - VII Прибузькі юридичні читання» (Миколаїв, 24-25 листопада 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та

ефективності застосування», (м. Одеса, 7 лютого 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини» (м. Одеса, 13 червня 2014 р.); Всеукраїнській інтернет-конференції «Новітні тенденції законотворчості у кримінальному праві» (м. Одеса, 20 квітня 2015 р.).

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального
кодексу України» (щодо гуманізації призначення покарання
неповнолітнім)

1. Обґрунтування необхідності прийняття законопроекту

Досліджуючи шляхи розвитку правил призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині та судовій практиці, слід констатувати, що не всі положення розділу XV Загальної частини КК України є достатньо обґрунтованими, окремі з них неоднозначно тлумачаться судами. За 25 років існування Кримінального кодексу України деякі його положення, які стосуються призначення покарання неповнолітнім не відповідають світовій практиці гуманізації покарання неповнолітніх. Для усунення цього запропоновано концептуальні передумови реорганізації системи правил призначення покарання неповнолітнім за скоєння кримінального правопорушення. Запропоновано внесення змін до низки статей КК України з метою вдосконалення призначення покарання неповнолітнім.

Цілі і завдання проекту

Проект розроблений з метою оптимізації системи кримінально-правового впливу.

Основним завданням проекту є підвищення якості та сталий розвиток кримінального законодавства України.

Загальна характеристика і основні положення проекту

Законопроектом пропонується внести зміни до Кримінального кодексу України: апропоновано нову редакцію назви розділу XV та окремих положень ст.ст.97-103 КК України, які стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності. Запропоновано нові статті, які регламентують процес призначення покарання.

2. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

Нормативно-правова база у сфері кримінально-правової політики України складається з КК України.

Реалізація положень даного законопроекту після його прийняття не потребує внесення змін до інших законів України.

3. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття проекту не потребує додаткових витрат з Державного бюджету України.

4. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття проекту

Прийняття проекту Закону призведе до поліпшення якості Кримінального кодексу України і підвищить його ефективність.

ЗАКОН УКРАЇНИ
«Про внесення змін до Кримінального кодексу України»
(відносно гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є :**

I. Внести зміни до Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, №25-26, ст.131), доповнюючи його наступними положеннями:

1. *Доповнити КК України статтею 73¹ наступного змісту: «Стаття 73¹. Заміна покарань. 1. Якщо за скоєння злочину статтею (санкцією статті) Особливої частини цього Кодексу передбачено покарання, яке не може бути призначеним чи виконаним, особі судом призначається інший вид покарання чи призначене покарання замінюється іншим. 2. При заміні покарання суд керується правилами, встановленими статтею 72 цього Кодексу. 3. Додаткове покарання у випадку неможливості призначення чи виконання не підлягає заміні та не застосовується»*

2. *Доповнити КК України статтею 97¹ наступного змісту:*

«Стаття 97.¹ Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

1. Заходи кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбачені цим розділом, повинні відповідати віку та соціальній зрілості неповнолітніх, сприяти вихованню та соціальній інтеграції неповнолітніх правопорушників в суспільство, обмеженню рецидиву правопорушень неповнолітніх.

2. Положення цього розділу застосовуються до осіб, які до часу вчинення злочину не досягли вісімнадцяти років.

3. У випадку скоєння злочину особою у віці з чотирнадцяти до вісімнадцяти років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку або розміру найбільш м'якого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

4. У виключних випадках суд, враховуючи ступінь тяжкості діяння, мотиви та інші обставини справи, характеристики соціальної зрілості особи, має право застосувати положення цього Розділу до осіб, які після часу вчинення злочину не досягли двадцяти одного року». обмеження застосування покарання у вигляді позбавлення волі та пріоритет застосування примусових заходів виховного характеру; виховання та інтеграція особистості неповнолітнього у суспільство;.

3. *Перше речення статті 97 КК України викласти в наступній редакції: «Неповнолітнього, який вперше вчинив умисний злочин невеликої або середньої*

тяжкості, або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності ...» далі за текстом.

4. Статтю 98 КК України викласти в наступній редакції: «Стаття 98. Види покарань. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.

*5. Ч.2 та 3 ст. 102 КК України викласти у наступній редакції
«2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вчинив замах на злочин чи вперше вчинив злочин невеликої чи середньої тяжкості.*

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості - на строк не більше одного року;

2) за вчинений повторно злочин середньої тяжкості - на строк не більше чотирьох років;»

6. Найменування та частину першу статті 103 КК України викласти в наступній редакції: «Стаття 103. Призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому. 1. При призначенні покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 цього Кодексу, враховує історію правопорушень, умови життя і виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні якості особи, інформацію про вживання психотропних речовин або інші залежності особи, мотиви скоєного злочину, вплив дорослих та інші особливості скоєння злочину, відшкодування шкоди особі, потерпілій від злочину».

II. Цей Закон вступає у силу з дня його опублікування.

**Голова Верховної Ради
України**

Шановний друг!

Національний університет «Одеська юридична академія» проводить дослідження, присвячене гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх. Ваше професійне бачення проблеми є дуже важливим для нас та буде використаним у подальших законопроектних роботах.

Заздалегідь дякуємо Вам за допомогу в дослідженні!

1. Що Ви можете сказати про рівень злочинності неповнолітніх у вашому регіоні?

- ☐ високий
- ☐ середній
- ☐ низький

2. Чи впливає реформа поліції на стан злочинності?

- ☐ ні, не впливає
- ☐ частково впливає
- ☐ так, впливає
- ☐ інше, що саме _____

3. Як Ви думаєте, чи впливають документи ООН на політику України по боротьбі із дитячою злочинністю?

- ☐ не впливають
- ☐ частково впливають
- ☐ вони стимулюють до законослухняності
- ☐ інше, що саме _____

4. Чи потрібно вносити зміни до розділу XV Кримінального кодексу України?

- ☐ так, потрібно
- ☐ ні, не потрібно
- ☐ бажаю запропонувати наступне _____

5. Яке Ваше ставлення до пропозиції щодо встановлення правила, згідно з яким у випадку скоєння злочину особою у віці з чотирнадцяти до вісімнадцяти років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку або розміру найбільш м'якого виду покарання?

- ☐ ні, в цьому немає ніякої необхідності
- ☐ ні, це порушить систему призначення покарання
- ☐ так, це необхідно

о інше, що саме _____

Дякуємо Вам за те, що погодилися відповісти на наші питання!